

CHIN (FALAM) CASIAR BU

LEVEL I (B)

©Copyright : Myanmar Council of Churches
All rights reserved: 2009

Number of copies : 2000

R E S T R I C T E D C I R C U L A T I O N

THUHMAIHRUAI

Kan Chin (*Falam*) calai hi tawkfang a thangsozomi a si. Cozah Tlawng that lai ih rak zirmi Hramthok tlawngca khal Phunli tiang zir ding a rak um zo. Cun, Literacy program in si seh, pawlkom dangdang pawl in si seh, bulpak ih calai duhtu le zuam hleice pawl in si seh, Upa le Nauhak hrangih zir dingmi, Chin Tong zirnak cabu khal tampi a rak suak zo.

Hi Literacy Program hi Myangmar Council of Churches (MCC) ih Advanced Literacy Project in a rami a si. Hi project sungah a telmi Miphun pawl cu Kachin, Sagaw Karen, Po Karen, le Chin (Hakha, Falam) tla an si. Miphun tampi lakah hi vek Project sungih kan teltheinak hi Rev. Thang Tin Sum (*Advanced Literacy Project Director, MCC*) ih miphun a duhdawtnak le zawn a ruahnak ruangah a si. A parah kan lung a awi ngaingai.

Tui' tum ih suahmi Chin Casiar Bu hi Falam Baptist Pawlkom in Inntek tuanvo la in tawrelmi a si ih zir dingmi ca pawl cu Lailak Tlawngta, phunnga le phungruk pawl ih zir ding tawkwawn ih tuahmi a si. Hi Cabu hi Phunnga thawn a zawnawmi zirnak cabu a si ruangah Level I (A) ti a si. A zirdan ding cu Tlawng ah zirter a theih lo ding ruangah thal tlawngpih caan ih zir thei dingin tawrelmi a si.

Hi casiar bu sungah thenpi thenthum a um. Cu pawl cu Tong thu pawl, Nunphung thu pawl, le Cawntlak Fimsimtu thu pawl tla an si. Hi cabu cangsuak thei dingih a sung um thu burkhawmtu pawl parah kan lung a awi ngaingai.

Rev.Khar Thuan
Falam Project Co-ordinator
Toungphila, Kalay

A SUNG UM THU PAWL

Thuhmaihruai	ii
A sung um thu pawl	iii

ṚHENKHATNAK: ṚTONG THU PAWL

1.	Hminsawng	1
2.	Fiangtertu	3
3.	Tuahrel	5
4.	Langtertu	7
5.	Cangandan	10

ṚHENHNIHNAK: NUNPHUNG THU PAWL

1.	Chin miphun le an umnak 2	13
2.	Saberek ih khuangcawi	14
3.	Nunzia mawi	15
4.	Pupa Ṛongthim le Ṛongfim	16
5.	Hla le biazai	17
6.	Cengkham lehnak	20
7.	Lai thupolh	21
8.	Faangza aih	21
9.	Laimi thil siardan	24
10.	Pu Hlur Hmung	25

ṬHENTHUMNAK: CAWNTLAK FIMSIMTU ṬHA PAWL

1.	Khur le ram	28
1.1.	Buannel	28
1.2.	Khuanutum tlang	29
2.	Pilher lo le sanman lo tuahdan	30
2.1	Pilher lo tua	30
2.2.	Sanman lo tua	31
3.	Sersiammi kiangkap thu (<i>Ecology</i>)	32
4.	HIV/ AIDS	34
5.	Mipa le Nunau dinhmun le Lai nunphung(<i>Gender</i>)	36
6.	Tualsuak dawm tuahdan	39
6.1.	IMSO timi tualsuak dawm tuahdan	39
6.2.	Bokashi timi Japan dawm tuahdan	39
7.	Harhdamnak	40
7.1.	Malaria	40
7.2.	TB	40
7.3.	Thinthling	41
8.	Tirawl tua ṭhat daan	42
9.	Mikhual, Suamhmang le raal tum bik cawmtu tarpa	44
10.	Information Technology (IT) thu	46

ṬHENKHATNAK : ṬONG THU PAWL

1. HMINSAWNG (Pronoun)

Hmin sim ding aiawh ih hmanmi ṭongfang pawl cu **Hminsawng** ti a si. Hmin aiawhtu ti in khal kan ti thei. Hminsawng cu phunnga ah ṭhen a theih:

1. Minung Hminsawng (*Personal Pronoun*)
2. Hmuhtu Hminsawng (*Demonstrative Pronoun*)
3. Thusuhnak Hminsawng (*Interrogative Pronoun*)
4. Siarnak Hminsawng (*numerical Pronoun or Quantitative Pronoun*)
5. Semzai Hminsawng (*Distributive Pronoun*)

1.1 Minung Hminsawng (*Personal Pronoun*)

Minung hmin sim ding ai ih hmanmi ṭongfang pawl kha, Minung Hminsawng ti a si. Phunthum ih ṭhenbet theih a si:

- (a) **Ṭongtu Hminsawng**
(Kei, keimah, ka, kan, kanmah, kannih, keimai', kanmai', i,..)
- (b) **Theitu Hminsawng**
(Nang, nangmah, lo, na, nan, nanmah, nangmai', nanmai', ..)

tṭn- Ka lo thawi ding. (*Keimah in nangmah thawi ding, tinak a si ruangah*)

- (c) **Relmi Hminsawng**
(a, an, amah, anmah, anih, annih, amai', anmai',)

***mi** khal hi hminsawng ah kan hman thei.

tṭn- **Mi** va zuamtai hlah. (*Minung zapi hmin sim ding ai ah mi hman a si ruangah*)

***zo** khal hi hminsawng ah kan hman thei tho.

tṭn- **Zo** khal ka ṭih lo. (*Minung zate hmin sim ding ai ah zo hman a si ruangah*)

Simfiangnak:

Hi ṭongfang Hminsawng pawl hi Tuahrel hmaiah hman an si theu. 'kei mah' ti in a dang tein ngaan lo ding. 'Keimah' ti in ngankom ding a si. Cuvekthothoin 'I, a, an' ti vek pawl khal hi Hminsawng ih hman a si ah cun a dungih Tuahrel thawn kom lo ding. A dang tein ngaan ding an si.

1.2 Hmuhtu Hminsawng (*Demonstrative Pronoun*)

Thil pakhatkhat kan simduh tikah a hmin sim lo in a hmin aiawh ih kan hmantheumi tongfang pawl kha **Hmuhtu Hminsawng** ti a si.

tṭn- Hi, hinah, himi, khi, khinah, khimi, khikhi, cumi, khami...

Hminsins:

Hi pawl hi then lo in hi tongfang vekin ngankom ding an si. Hi vek ih kan ngankom tikah Hmuhtu Hminsawng an si.

1.3 Thusuhnak Hminsawng

Thu silole thil suh tiki thil hmin sim ding aiawh ih hmanmi tongfang kha **Thusuhnak Hminsawng** ti a si.

tṭn- Ziangmi, ziangso, ziangvek, zoso, ziangtin, khuimi, khuitaw, khuivek, khuitin, adt.

**Ngan kom ding an si.*

1.4 Siarnak Hminsawng

A tam, a mal rel tiki thil hmin saal nawn lo in 'paziat' ti ih siarnak tongfang pawl kha **Siarnak Hminsawng** ti a si.

tṭn- pakhat, pahnih, pahra, sawmthum, zakhat, pakhatnak, 5-nak, 100-nak, sawmsarihnak, malte, tampi, hrek, hrekkhat, zate, zatein, hmuahhmuah, thenkhat, tamnawn, malsawn, zikte, adt.

Hminsins

Hi pawl hi a hmandan ih zirin Siarnak Fiangtertu khal ah an cang thei. Kom ih ngaan ding an si.

tṭn- Nga tampi ka kai. A hrekkhat cu ngapheng an si.

(tampi hmai ih 'Nga' ti mi hmin a um ruangah **Siarnak Fiangtertu** a si. 'Hrekkhat' cu 'Nga' ngan nawn lo in 'nga' aiawhphahtu a si ruangah **Siarnak Hminsawng** a si.

***Hrekkhat** ti cun nga hrekkhat a sim ih, **Nga** a tel nawn lo ruangah **Hminsawng** a si.

Siarnak Hminsawng le Siarnak Fiangtertu tongfang komdan a bangaw.

1.5 Semzaitu Hminsawng (*Distributive Pronoun*)

Zo ih hrang khal a huap thei zawng ih thu kan relduh tikh kan hmantheumi Hminsawng cu **Semzaitu Hminsawng** ti a si.

t̄n- zokhal, a duh pohpoh, zohman, ziangkhal, khoiahkhal, khuihmanah, adt.

Tuah ding:

1. A tang lam pawl hi Hminsawng t̄ndan phunnga in t̄nden aw.
Keimah, himi, ziangso, hrekhat, ziangkhal, pakua, anih, hi, tamsawn, zokhal.

2. FIANGTERTU (Adjective)

Hmin lole Hminsawng pawl ih sidan le dinhmun simfiangtu t̄ngfang pawl kha **Fiangtertu** ti a si.

t̄n- cak, fim, mal, tam, zapi, pahra,...adt.

Fiangtertu cu a tang lam vekin phunnga in t̄nden a theih.

- 2.1. Sidan Fiangtertu (*Descriptive Adjective*)
- 2.2. Khiihmuh Fiangtertu (*Demonstrative Adjective*)
- 2.3. Siarnak Fiangtertu (*Numerical or Quantitative Adjective*)
- 2.4. Thusuhnak Fiangtertu (*Interrogative Adjective*)
- 2.5. Cuangmuar Fiangtertu (*Adjective of Comparison*)

2.1 Sidan Fiangtertu

Hmin le Hminsawng pawl ziangvek an si ti simfiangtu kha **Sidan Fiangtertu** ti a si.

t̄n- ral̄tha, fim, cak, mawi, thaw, sang, niam,...adt.

- (1) Con Bik cu a **ral̄tha** zet.
- (2) Zung Cer Mawi cu a **mawi** ngaingai.
- (3) Zinghmuh t̄ng cu a **sang**.

2.2 Khiihmuh Fiangtertu

Hmin hmaiah a um ih Hmin a khiihmuhtu t̄ngfang pawl kha **Khiihmuh Fiangtertu** ti a si.

t̄n- Hi, khi,...adt.

- (1) **Hi** pa hi hmuhsuam ding a si lo.
- (2) **Khi** inn khi kan inn a si.

2.3 Siarnak Fiangtertu

A tam, a mal rel tiki hmin dungih paziat (*a zat*) tam, mal fiangtertu tongfang pawl kha **Siarnak Fiangtertu** ti a si.

tṭn- pakhat, thawngnga, malte, hrekkhat, pakhatnak, adt.

1. Uico **pakhat** ka zuat.
2. Tangka **thawngnga** ka lo then.
3. Fangcang **malte** lawng kan nei.
4. Mi **hrekkhat** an piangthar.

2.4 Thusuhnak Fiangtertu

Hmin hmai h thusuhnak hmanmi tongfang kha **Thusuhnak Fiangtertu** ti a si. Thusuhnak Hminsawng thawn an bangrep. A hmandan lawng a dang aw.

tṭn- Ziang, ziangvek, ...adt.

1. **Ziang** cabu na siar paih?
2. **Ziangvek** kedam so na lei?

2.5 Cuangmuar Fiangtertu

Hmin le Hminsawng pawl ih sidan le dinhmun pawl cuangmuar deuh ih simfiangtu tongfang pawl kha **Cuangmuar Fiangtertu** ti a si.

Cuangmuar Fiangtertu cangtertu tongfang pawl cu:-

bik, deuh, sin, sawn, tawk, tuk, zet, ...adt. an si.

tṭn- tha, tha bik, tha deuh, tha sin, tha sawn, tha tawk, tha tuk, tha zet, ...adt.

- (1) Bible hi leilung tlunah leh **tam bik** mi cabu a si.
- (2) Victoria tlang cu Zinghmuh tlang hnakin a **sang deuh**.
- (3) Mawṭaw hnakin vanzamleng a **cak sawn**.

Simfiangnak

Hi tongfang pawl hi a hmai h Fiangtertu pawl thawn kan ngankom tikah Cuangmuar Fiangtertu ah a cang.

Hminsini

A hmai h Fiangtertu silo, adang tongfang a um le kom ve lo ding. Adang tein ngan ding.

tṭn-

- (1) Kan lungawinak **bik** cu
(*A hmai h lungawinak hi Fiangtertu a si lo ruangah kom lo ding.*)

- (2) Hmai kan nor **sin** ding.
(A hmaih nor hi Fiangtertu a si lo. Tuahrel a si. Kom lo ding.)
- (3) Nangmah feh **sawn** aw. *(feh hi Tuahrel a si. Kom lo ding.)*
- (4) Ka lungawi **tuk**. *(lungawi hi Tuahrel a si. Kom lo ding.)*
 * A hmaih òngfang kha Faingtertu a si lawngah ngankom ding.
 t̄n- fimbik, cakzet, tamtuk, adt.

Tuah ding:

1. A tang lam pawl hi Fiangtertu òhendan phunnga in òhen aw.
 fel, himi, tampi, zakhat, zo, òhasawn, cakbik, hrekhat, fim, khi.

3. TUAHREL (Verb)

Hmin lole Hminsawng pawl ziang a si, ziang a tuah, ziang a cang, ziang a nei,
 ti pawl simfiangtu òngfang pawl kha **Tuahrel** ti a si.

t̄n → tlan, biak, duhawk, zam,adt.

Kan Lai òng kalhmang ah kan ngandan le hmandan zirin Tuahrel hi phunli
 in òhen a theih. Cu pawl tla cu-

- (1) Hrampi Tuahrel (*Original Verb*)
 (2) Cangcop Tuahrel (*Derivative Verb*)
 (3) Komcih Tuahrel (*Compound Verb*)
 (4) Bawmtu Tuahrel (*Auxiliary Verb*) pawl an si.

3.1 Hrampi Tuahrel

Òngfang dang beet ruangih ra cangmi si lo, dungbet, hmaibet le thlengtertu
 beet ruangah khal si lo, amah tein sullam neicia Tuahrel ònghram pawl kha
Hrampi Tuahrel ti a si.

t̄n si, tlan, thi, nei, ei, bawm,.....

- (1) Ni Khuai cu sibawi a **si**. (*sinak a sim*)
 (2) Laksawng ngah dingin ka **tlan**. (*tuahnak a sim*)
 (3) Funghreu in ruul ka vuak ih a **thi**. (*sinak a sim*)
 (4) Ka pu cu sia tam pi a **nei**. (*neihnak a sim*)

Simfiangnak:

Hi si, tlan, thi, nei pawl hi Tuahrel an si ih anmah hi tonghram an si ruangah Hrampi Tuahrel pawl an si.

3.2 Cangcop Tuahrel

Hrampi Tuahrel ihsin cangcop lole a tekmi Tuahrel pawl kha **Cangcop Tuahrel** ti a si.

tṭn- Hrampi Tuahrel	Cangcop Tuahrel
bawm	bom
duhdaw	duhdawt
hmuak	hmuah
ko	kawh
meng	men
pok	pawh
ruat	ruah
that	thah
suang	suan, son
bia	biak, be

Adang tla tampi a um lai ding.

3.3 Komcih Tuahrel

Awfang hrekkhat pawl hi a hmai ih Tuahrel thawn kom ih kan ngaan tikah sullam nei tongfang thar a suak. Cu pawl tla cu Tuahrel tho tho an si ih komcih ih cangsuakmi Tuahrel an si ruangah **Komcih Tuahrel** ti a si.

Cui komcih ṭulmi awfang pawl tla cu:

aw, ci h, cop, kir, pi, sak, sal, san, ter pawl hi an si. Adang tla a um hrih thei.

tṭn- duhaw, komcih, cawm cop, tlungkir, fehpi, tuahsak, ṭuansal, thihsan, ihter,...

Hminsinsin:

Hi awfang pawl hi dungbettu (suffix) an si. A hmai ih Tuahrel thawn ngankomcih ding a si. Amah tein sullam nei tongfang ih a din canah cun a hran tein ngaan ding a si.

tṭn- (1) Thang ka kam ih vate a **awk**.

(2) Ka **pi** in thla i camsak ṭheu.

(3) Kan inn mawi tein kan **sak**.

(4) Hlan laiah **sal** an rak nei.

Simfiangnak:

Hi zawnah aw, pi, sak, sal pawl hmai ih um tongfang kan zob tikah Tuahrel an si lo ih komcib ih ngaan ding an si lo. Anmah tein sullam nei tongfang an si.

3.4 Bawmtu Tuahrel

Tuahrel ih hmaiah lole dungah a um ih Tuahrel ih a hnañuan a bom ruangah **Bawmtu Tuahrel** kan ti.

tñn- rak, zo, ding, lai, cia, rero,....adt.

- (1) Ka rak ñuan thluh zo.
- (2) Ka sim zo.
- (3) Atu ka ra **ding**.
- (4) Khengkho a kholh lai.

Simfiangnak:

Amah hi Tuahrel hrampi si lo in a kiangih Tuahrel hnañuan bawmtu, lamdangtertu a si.

Tuah ding:

1. A tang lamih Tuahrel pawl hi ñhendan phunli in ñhen aw. ih, tuahcop, cia, sunloih, ding, ei, huatawk, zo, fehsal, tlan

4. LANGTERTU
(Adverb)

Tuahrel lole Fiangtertu pawl ih sullam kha fiang deuh ih simfiangtu (*langtertu*) tongfang kha **Langtertu** ti a si.

A ngandan ih zirin phunnga ah ñhen a theih.

- 4.1. Cangvaih Langtertu (*Adverb of Manner*)
- 4.2. Tikcu Langtertu (*Adverb of Time*)
- 4.3. Hmun Langtertu (*Adverb of Place*)
- 4.4. Hngetter Langtertu (*Adverb of Affirmation*)
- 4.5. Cuangmuar Langtertu (*Adverb of Degree*)

4.1 Cangvaih Langtertu

Thil tuahdan, sidan, tidan fiang deuh ih simtu le ziangtiin? Ziangvekin? tivek pawl simfiangtu ðongfang kha **Cangvaih Langtertu** ti a si.

tþn-Lungawi **in** ka ra.

Lungawi **tein** kan lo hmuak.

Rinlo **piin** kan tongaw.

Ṭap **cingin** an fehpi.

Mawi **tein** an thuam aw.

Alak **in**, Atak **in**, Adang **tein**,...adt

Hminsín:

Tuahrel (*lole*) Fiangtertu ah ‘in, tein, piin, cingin’ pawl kom ih cangmi Langtertu pawl an si.

Mirang ah cun Adjective ah ‘ly’ an kom ðheu (Atam bikin)

4.2 Tikcu Langtertu

Ziangtikah? ti simfiangtu ðongfang pawl an si ih tikcu a langter ruangah **Tikcu Langtertu** ti a si.

tþn- Khuahlan, mani, tihni, thaizing, atu, nitin, tuisun, tuantein, reilote,...adt

1. **Kuahlan** ah Zawl Tling le Ngan Bawm an rak um.

2. **Mani** sun ah kan Pastor in in leeng.

3. **Thaizing** ah khual kan tlawng ding.

4. **Atu** rori feh a ṭul.

5. **Nitin** lo ka feh ringring.

Hminsín

ni, zarh, thla, kum pawl thawn ngan tikah.

Colhni zing, Nikhat sun, hmai zarh, hmai thla, tui kum

v A hranhran in ngaan ding.

Thaizing, Tipsun, tuizan, mizan, zinglam, zanlam, sunhnu

v Ngankom ding an si. (*Tikcu ðhen a rel*)

4.3 Hmun Langtertu

Khuiah? Khoitawkah? ti pawl thulehnak ih kan hmanmi ðongfang pawl kha **Hmun Langtertu** ti a si.

tþn- hinah, khinah, khanah, hitawkah, hizawnah,...adt

1. **Hinah** ra aw.
2. **Hi zawnah** innpi an sak ding.

4.4 Hngetter Langtertu

Thil sidan, tidan, tuahdan pawl thinlung mitthlam ih hmu thei dingin, a simfiang, a langter ih a hngettertu ÷ongfang pawl kha **Hngetter Langtertu** ti a si.
 t̄n- belbel, bembem, ngaingai, cingcing,...adt
 bembem, ciamco, dukdi, ruri, rori,...adt

Hminsins

÷ongfang tuah le a hrekkhat tuah pawl an si.

- (1) Ka thei **bembem** lo.
- (2) A com **dukdi**.
- (3) Ka duhzawng **rori** a si.
- (4) A to **tialtial** men.

4.5 Cuangmuar Langtertu

Cuangmuar Fiangtertu cantertu ÷ongfang pawl ah 'in'kan kombet tikah Tuahrel pawl kha cuangmuar deuhin a langter ruangah **Cuangmuar Langtertu** ti a si.
 Tuahtu/Fiangtertu + (deuhin, sinin, sawnin, tawkin, tukin, zetin,...adt)
 t̄n- (1) Fiang **deuhin** i sim aw.

- (2) ÷ha **sinin** tuah an tum.
- (3) Fel **sawnin** a sim thei.
- (4) Mawi **tawkin** a cei aw.
- (5) Baang **tukin** hna ÷uan hlah.
- (6) Lungawi **zetin** hla an sak.

Hminsins:

1. Cuangmuar Langtertu an si ruangah kom ih nganthluh ding a si.
 2. bik dungah cun in, ah kom ding a si lo. Ziangruangah tile a hmaiah a a um ringring. a thawi kom lawngin Cuangmuar Langtertu ah a cang. A hmaiih 'a' khal kom lo ding. A dungih 'in' khal kom lo ding.
 t̄n- Atam **bikin** Mirang ÷ong kalhmang kan thlun.
 A hmaisa **bik** ah thla kan cam.
- v Cun 'bik' si lo in 'theibik' kan hmang deuh.
 t̄n-A ÷ha thei **bikin** kan zuam aw.

A cak thei **bikin** mawtaw a mawng.
 A sunglawi thei **bikin** puai an tuah.
 Hi pawl hi **Langtertu bur** (*Adverb phrase*) an si.
 Phun riat lamah kan zirbet ding.

Tuah ding:

1. Tahṭhimnak ih a tellomi Langtertu pawl pahra in simbet aw.
2. A tanglam pawl hi Langtertu ṭhendan phunnga in ṭhen aw.
 Sunglawizetin, durdo, tipsun, ngelcel, ṭhatein, zamrangtein, thaisun, bangzetin, cunah, khoitawkah.

5. CA NGANDAN

5.1 Cawlhte (*Comma*)

Cawlhte (,) hi cawlhnak tawi bik hminsinnak a si. A hmanna pawl cu:-

- (a) Catluan pakhat sungih a ummi ṭongfang ṭong kalhmang bangawmi dannak ah:
 ṭṭn. Bokbawn, kawlhawng, purawng le anṭam ka lei.
- (b) Kawhnak ṭongkam dungah:
 ṭṭn. Ka pu, ka pa, ka u le ka nau an ra.
- (c) 'le' timi pehnak ih a pehtlaihmi ṭongfang pawl dannakah:
 ṭṭn. Mawi le ṭha, vua le vang, ci le kuang neih tam a duhum zet.
- (d) Cakuat ngan tawp zikih ṭongkam neta thluh ah:
 ṭṭn. Na rual, na nu, na duhdawt mi, adt...
- (e) Dikari pakhat hnaki tam lak tawi ih ngaan tikah:
 ṭṭn. B.A., B.D., M.Sc., Ph.D., adt...
- (f) Thla hmin hnuih ni zat le kum zat ngaan tiki ni zat thluh ah:
 ṭṭn. November 9, 1999
- (g) Ṭong hminsinnak dung le hmaiah:
 ṭṭn. Kap Lian cun, "Ka lung a awi," a ti.
- (h) Thu hmais relzomnak dingih ṭongfang hmanmi ah:
 ṭṭn. Hi thil hi a ṭha. Amahlawngte, a mawi lem lo.
- (i) Catluan peh tikah catluan pakhat le pakhat karlakah:
 ṭṭn. Ruah a sur ciamco ih, ti a lian ciamco.
- (j) Thu kopaw hranhran a lak dannak ah:
 ṭṭn. Ka nu cun ka pi, ka pu, ka pa le ka unau pawl a duhdawt zet.

- (k) Catluan pakhat sungih a ummi tongfang pawl dannak ah:
ttn. Ka suahnak ram, Lairam, cu a mawi zet.
- (l) Pehzomtu tongfang pawl cu catluan hmaihruai an si tikah:
ttn. Sihmansehla, ka tuah thotho ding.
- (m) Rel tummi rel hlanih a sullam a tawi zawngih rel hmaisat tikah:
ttn. A lungawi tuk lamah, a itthat thei lo.
- (n) Thurel karlakih tongkam dang deuh kan telh tikah:
ttn. Duh Cung cu, ka rak theihdan ah cun, mi fel tak a si.
- (o) Tongfang dangdang a sangaw ih kan ngaan tikah:
ttn. Fiang zet, ring zet le mawi zet in hla a sak.

5.2 Cawhlai (*Semicolon*)

Hi Cawhlai(;) hi cawlhte(,) hnakh cawlhnak rei deuh ah hman a si theu. A hmannak pawl cu:-

- (a) Cawlhpi(:) retnak si deuh si lo, a hmaih thu peh remtu thu dang ngan zikah (;) ret ding.
ttn. Duhdawtnak hi ziangtik hmanah a reh loding; sikhalsehla thu simnak a um nawn lo ding.
- (b) Thu hlom pahnih laicinawknak nei, a titu dang veve si kan ngan tikah (;) hmangin a karlak dan ding.
ttn. Tlawng ah ka feh ih; sayaci in thu in rak sim ciamco.
- (c) Thurelmi pahnih laicinawknak nei, a laiah a zomtu tongfang a um lo ah cun (;) in dan ding a si.
ttn. Thil ti sual hi milai zia a si; Pathian zia cu ngaidamnak a si.
- (d) Namban tarlan (Figure) dannak ah:
ttn. Mat 4:3; Luka 6:23; 24:1-3.
- (e) Hmin le sinak lole dikari kopaw ih mi pahnih hnakh tam hmin ngantlar tikah (;) hman ding.
ttn. Lal Ven, M.A; Lal Vuan, Peon; Pa Khup, Driver; Pa Kip, Zirhtu tla an si.

5.3 (:) Cawlhpi (Colon).

Hi cawlhpi hi cawhlai hnakh cawlhnak rei deuh hmainsinnak a si. Ahmanak pawl cu:

- (a) Thil ziang si maw a sangsang ih kan ngan zik tikah hman a si. ttn. Hi bang tla hi kan zuar: Lukham, pat, puan, ihphah, adt.....
- (b) Thusuh duh si maw, phuan duh si maw a um tikah hman a si. ttn. Lungawi thu lo sim ding ka nei: Camibuai ka ong.

- (c) Thu kawkalh tidannak ah hman a si. ttn. A pa in caw a lei: a nu in a zuarsak.
- (d) Mi thurelmi sau deuh ngan tik ah hman a si. ttn. Buchuk Aung San in hi ti'n a sim : "Zokhal in nasa zetin hna kan tuan ding. Mi in kar khat an kar le kar hnih kar thum kan kar a tul," a ti.
- (e) Tikcu le caan ngan tikah, darkar le minute dannak ah hman a si. ttn. 2:00 P.M; 2:00 A.M.
- (f) Baibal bung le cang dannak ah hman a si. ttn. Matthai 5:20; Joshua 4: 12; Efesa 1: 21.
- (g) Thurelmi lamdang deuh ih relsak tikah hman a si. ttn. An san hleihaw deuh ti lo cu an bangaw nasa: a hran veve ih hmuh phei cun theihfiang an har.
- (h) Thu hmaisais cu thu neta sawn in a simfiang ding tikah hman ding. ttn. Anih cu ka thei: ca kan zir tlang dah zo.

5.4 (.) Cemnak (*tawpnak*) = Fullstop (*period*)

Cemnak hi cawlhnak rei bik hmingsinnak a si. A hmanna pawl cu:-

- (a) Catluan cemnetnak ah:
ttn. Na aw ngai a nuam tuk.
- (b) Thil a sangsang ih ngaan, nambar pek a si tikah nambar thluh a:
ttn. Laitlang khawpi pawl tla cu:-
(i) Falam (ii) Hakha (iii) Tedim, adt...
- (c) Degree le hnatuan hmin (title) a tawi zawngih ngaan tikah:
ttn. Dr., B.A., M.A., Prof. adt...
- (d) Hmin si seh, thil hmin s iseh, a tawinak ih ngaan tikah:
ttn. Tv. Lal Nei. Fl. Hlawh Thluai, adt....
- (e) Ram hmin a tawi zawngih ngaan tikah:
ttn. U.S.A., U.K., adt...
- (f) Pawlkom hmin a tawi zawngih ngaan tikah:
ttn. U.N.O., W.C.C., V.O.A., M.O., B.B.C., adt....
- (g) Thla hmin a tawi zawngih ngaan tikah:
ttn. Jan. (January). Feb. (February). Sept. (September), adt....
- (h) Ni le thla ngannak ah:
ttn. 24.12.1963

Hmingsin:

Tulai abcun hmanlartukzomi cu lak tarwi ih ngaan tikah (.) ret lo in khaln an hmang.

ttn. MA; UNO; BBC; Dr; adt...

Tuah ding:

A tang lamih catluan pawl ah Cawlhte, Cawlhlai, Cawlhpi, Cemnak pawl dik zetin hmang aw la ngansal aw.

1. Lairam suak ei-in pawl tla cu bete busul vainim le behrum pawl an si.
2. Siangbawi Rev Dr S Hre Kio cu kum 1935 March thla ni 19 ah a suakih amah hi BA BD MTh PhD degree le FDCS ngahtu a si.

ṬHENHNIHNAK : NUNPHUNG THU PAWL

1. CHIN MIPHUN LE AN UMNAK (II)

Kan Chin pipu pawl cu Kawl ram an thlen hnu cun hmunkhat le ramkhat ah an umkhawm nawn lo. Tirawl hawl olnak le ral daihnak hmun pan in hmun dangdang ah an vaidarh vivo. Kan Chin miphun pawl umdarhnak hmun hrekkhat pawl cu:

(a) Saklam Laitlang (*Northern Chin State*)

Falam peng, Hakha peng, Thantlang peng ah Laimi, Zo le Mara miphun pawl an um. Tedim peng le Tonzang peng ah Zomi, Zo le Thado, Kuki miphun an um.

(b) Thlanglam Laitlang (*Southern Chin State*)

Mindat peng, Kanpetlet peng le Matupi peng ah Cho, Dai, Mara, Chinpung miphun pawl an um. Khumi miphun pawl cu Paletwa peng, Kanpetlet peng le Rakhine tlangtluan ah an um.

(c) Lairawn (*Kalay-Kabarw Valley le Yaw-Saw Valley*)

Saklam Lairawn (*Kalay-Kabarw Valley*) ah Laimi, Zomi, Thado le Lusei miphun pawl an um. Thlanglam Lairawn (*Yaw-Saw Valley*) ah yaw, Sumsi, Chinpung, Ṭawngta, le Khumi miphun pawl an um ih, mi tam sawn cu Chin nunphung thei nawn lo le Chin ṭong thiam nawn lo an si.

Asho miphun pawl cu Magwe ram ṭhen, Pegu ram ṭhen, Ayeyarwaddy ram ṭhen le Rakhine tlangtluan ah an um.

(d) India

Mizoram ramkulh ah Lusei, Hmar, Lai, Mara miphun pawl an um. Manipur ramkulh ah Meitei, Hmar, Thado, Lusei le Zomi miphun pawl an um. Tripura ramkulh ah Halam, Lusei le Kuki miphun pawl an um.

(e) Bangladesh

Chittagong tlangtluan ah Mru, Kuki, Lusei, Khumi, Khiang, Pang, Bawmzo, Lai le Chinbok miphun pawl an um.

(f) Chin miphun hlo pawl

Chin miphun hrekhat pawl cu miphun dang lakih an umnak a rei tuk ruangah Chin miphun an si ti an theiaw nawn lo. Cu pawl cu: (1) Lairawn ih um Yaw miphun, (2) Tripura ramkulh ih um Rupini le Kawlawi miphun, (3) Manipur ramkulh ih um Eitei, Lamkang le Koireng miphun, (4) Nagaland ih um Aimol, Anal, Cawhte, Chiru, Maring, Monsang le Mayon miphun pawl an si.

2. SABEREK IH KHUANGCAWI

Saberek timi hi Sabek titu an um. Thil ziang tinkim khin hramthoknak an nei cio. Cui hramthoknak thu cu hi Saberek Khuangcawi ihsin a thok a si ti hi kan pipu pawl ih rak hawlmi a si. Laimi pawlih Seemsuahnak thuanthu ti ih kawh ding khi a si.

Khuangcawi timi cu conlamnak ih a saang bik le sunglawi bik a si. A tlunah conlam saang a um nawn lo. Saberek in khuang a rak cawi. Milai, leivak nungca zate le vanzuang vate phun kim an rak sawm ih kim tein an ra. Cutiin zaan an meng ciamco. Zan men hla hruaitu (*Sehtu*) dingah Butlak fala le Zubui fala an fial. Cumi cu 'Sungtla' an ti. Hi tawkah a theiawdahlomi an theiaw, an nelaw zet ih a duhaw khal an um hnuaihni. Vate lakah Uihleihli pa khi a mawi bik ruangah Vapualnu in a cai tuk ih a thla sungah a rak thuh. Uihleihli a kim nawn lo, khui ah a si pei an ti ih an hawl khal le an hmu thei lo. Thla nei pawl nan thla khawng uh ti ah an fial. Cutikah Vapualnu ih thla sungin Uihleihli cu a rung suak. Curuangah Vapual cu a ning a zak tuk ih Lai ram ah umngam nawn lo in Kawlrawn ah a vai an rak ti.

Puai zawhtu pawl lakah Tikhingring cu a aw a tha tuk ih Zubui in a cai ve. Atui ni tiang Tikhingring a ai caan thlang caan ah hin Zubui cu a kua thuk pi ihsin puan te ah a hung um caan a si. A cancan ah cun kua leeng hmanah a suak theu. Ziangah tile Tikhingring ih aw ngai duh ah ti a si. Pu Za Nei Sum khal in, 'Sim lei run ih Tikhingring te khal khi, Bualdawh Zubui ngai ah zaihla tin an rem riangro i, ti in hla a rak phuah ve.

Hi caan ah Ni-iang le cangcel khal an rak cai-aw hnohno ve an ti. Cangcel falanu cu ni a hung suak ih a sat cun a tuar thei nawn lo ih a thi. Ni-iang tlangvalpa cun cangcel falanu ih thih a hmuh cun a lungleng tuk ah thing parah a kai. A thattu

Ni kha a zoh duh nawn lo. Zanthing hnge pakhat a pawk ih leisinbih in a kuun ringring. A hmin 'Ni-Iang' timi cu ni zoh duh lo, ni hua tinak a si. Kan pipu pawl in hi thuanthu hi fala le tlangval ngaiawknak hla ah hi ti in an phuah 'Ni-iang le tlang Cangcel ngai-aw bang, San zeizat dah ro kan lin lai', an rak ti.

Puai zawhtu pawl lakah Zawhte, Pawpi, tlavang, le cinghnia unau li tla an tel ve. Hi unau pa 4 pawl cu hi ti in ro an rak zemaw an ti. 'Zawhte, nang upa bik na si ruangah sa na ei tikah a lu in na ei pei. Cun nang Pawpi, upa bik sangtu na si ruangah a cawnpi in na ei pei. Cun, nang tlavang, sa na ei tikah a ir (*awmrub*) in na ei pei. Cinghnia, nang cu nauta bik na si ruangah a toltum in na ei pei ti ah ro an rak zemaw. An rak zemawk vekin tui ni tiang an run thlun a si an ti. Cinghnia hi phun tam pi an um. Cinghnia tum pi pawl, mirang in 'Wolf' an timi pawl khi sakap hmin thang Vial Tu Kam Tawng ih uico an si an rak ti. Voi khat cu ramsa pawl ih an tlanmi Lai sih hi a rak bawh. A hmaiah Zatum raang a suak ih Vial Tu Kam Tawng cun 'Zo si ka hmai ih suak, Vial Tu Kam Tawng si ing e' a ti ih a kahthat. A sakahmi cu a phur ih inn a thlen in amah cu a thcich an ti. Vial Tu Kam Tawng a thi ti an theih cun a uico Cinghnia tum pawl cun sa an deh tikah an pu Vial Tu Kam Tawng kha thi an siah ih Hnaikhiah thing dongthum hnuai-ah sathin an va siah. Cumi hmutu cu sa an kaap thei ngaingai an rak ti.

Tuah ding:

1. Saberek hi a rak um ngaingai ah na zum maw?
2. Kan nun laireltu hi zo a si pei?
3. Pupa thuanthu hi a thahnem maw?

3. NUNZIA MAWI

1. Nu le pa upat aw.
2. Kum upa pawl upat aw.
3. Thuphan sim hlah aw.
4. Upa hmai na feh tikah na lu kuun aw.
5. Mipi thawn umnak ah duhpoh ciil phui hlah aw.
6. Zangzel a ðha lo.
7. Sinfen thianglim te hruk ringring aw.
8. Zu le rit theih thil pawl tham le hman a ðha lo.
9. Ziin lai ih zunpawng (zin) thawh a ðha lo.
10. Lo rawl siatsuah a ðha lo.
11. Tanrualnak uar aw.

Tuah ding:

1. Mipi lakih ciil phui a ðha maw?
2. Nu le pa zahpi ding a si maw?
3. Casiar paihlo hi zangzel a si maw?

4. PIPU TONGTHIM LE TONGFIM

D

1. Dung lam cai bo lo	Thu rualaw thei lo, sihte sa zawn vek.
2. Dung lam rawl san	A thupte ih thil ti (<i>rawl pe</i>).
3. Dung lam sabarh	Rin lo pi thil ðha tong.
4. Duhnak mit a caw	Mai duh ruangih an siatnak khal hmu nawn lo.
5. Duham tuk malte ngah	Hamtam tuk in mi hnakh ngah tam tum cu colonak sawn.
6. Duh fa hlep hlep kawl khaw deng	Duhawtuk ziang dang ruat nawn lo cu siat hminthannak.
7. Duhtu zahra, huatu zahra	Mi za duh kim in a um theih lo.

E

1. Ei tam hrat ah puar lo um hlah A thaw lo khal a si le ei tam ah cun pum a puar.

F

1. Fala zul hrat, sakhi zul hrat Fala len ih thlun hrat ah cun neih ngeenge.
2. Fala le Uite a thamtu poh duh Mi va zutmettu cun duh an hlawh cingcing.
3. Fanu kir le loram kir Fanu kir khal pai' lennak, loram kir khal paṭhatnak.
4. Farah khawong tong lo Farah tuk cu mi bom an tong lo.
5. Farah khurhawm tong lo Farah cu zo hman bawmtu an nei lo.
6. Fa tir thih le tibur theikhat bung Fatir thih khal na an ti tuk lo, tibur bung khal zang a raam tlak lo.
7. Fa lai sia le lo lai sia Fa lai ro an co lo.
8. Fangci (ṭoruah) cuh le vokzang cuh Thil a tikcu luanter lo ding, Fangci khal ṭoruah khel ih vawrh a ṭuul.
9. Fanghma ṭhan ih ṭhang Mithmuh hmaitheih ih ṭhang thuntho.
10. Fangvui fual le nupi ṭha Fangvui fual khal a dang hnakin fang a tamter ih lungawi a cehlei, Nupi ṭha khal in sungkhat an finkhawm ih lung an awiter hleice.
11. Fim man ei cawk lo, at man kuan cawk lo Fim ruangah hlawk phah, at ruangah siatral phah.

H

1. Hma lo tho in a feem lo Thil fate tal a um cia lo ah thupuh a um lo.
2. Hmur cudup le kam khawng Ei tlak lo ei, a mal tuk, ka a hnawm men
3. Hnar ih hnuaiah ka kau Na ka kua khaw na ṭong men, na thu ngai a tlak lo.
4. Hngal in sa a ei Zawi sawm lo khal in an in in an ei vivo men.
5. Hmel thleng thei lo Nun can sia khal mi ṭha ah an cangleh thei.
6. Hmun phei le ral rem Hmun phei feh khal bang a um lo. Ral rem khal thinphannak a um nawn lo.
7. Huat ka duhah fifir ka puh Huat ruangih thu phan tiang mi va puh.
8. Hricu hmaiṭha zuan Milian le miṭha va tlawn hliaphliap, hlephlep
9. Hrisau tuk a ngerhaw kel A hleifuanih thilti cu mah a rawn awk leh.
10. hrong manhla lo Pak Cio pa Hrong supawk thei lo ruangih mai tuar phah.
11. Huahsuah in tawpeng a nei Thil toktham tam tuk cu ti siatnak.

5. HLA LE BIAZAI

5.1. Phaileng hla suahnak:

Falam peng L.Zamual khua Hlawn Dawh Thang ih tuahmi a si ti in thuanthu a um. Khuahlan Hlawn Dawh Thang le Tial Ciang hi miṭha hminthang an si. Cutluk lawmmam ih an hmin a than ruangah Rallawn mi Sung Iang hi Hlawn Dawh Thang tei nupa zoh duh ah L.Zauah ah a feh. Lo an rak feh ngelcel. Sung Iang cun lo ah a dawivo. Hlawn Dawh Thang tei nupa cu an lo ih Bahmun an rak thlo rero. Lo thlo phah in Hlawn Dawh Thang cu hla a sak rero. A sak mi cu,

“Kan biak i kan khawzing tial nu maw kan nawl lai,
In khaaltu kan cung Lul Mang,
Pathian dah ngai khua caan rel”.

Sung Iang cun mak a ti nasa. An hmel le an mawi tuk. Duh an nung tuk. Hlawn Dawh Thang ih hlasak mi le a theih dahmi a si lo.

Cu le Sung Ing cun, “Unau, na sak mi cu ziangso a si?,” tiin a sut. Cutikah Hlawn Dawh Thang in, “Hi hi lo ziang phaileng hla an timi cu!”, a ti. Hlawn Dawh Thang cu khawzing in a rak zirh dahmi a si an ti. Cule Sung Iang cun Hlawn Dawh Thang cu, “hi hla hi a sak dan i zirh aw,” a tiih a zirh ih a thiam in an khua ah a tlung. Sung Iang hi hla thiam mi pawl a si. An khua a thlen in an khua ahcun a zirhsin ih mi tampi in an thiam. Curuangah thuanthu ah, “Phaileng hla hi Rallawn in a suak,” an tinak a si.

Pu Za Nei Sum ih phaileng hla:

Leng le val zaang iai hlah ai uh lianram nan t̄uan cang zongah;
Khursungah t̄ialdawh ling kheng t̄hi t̄ha,
A um tilum sia za thawn.

5.2. Khuate hla:

Khuate hla ti cu mizapi hla tican a si. Zokhal in sam theih a siih a cem zawngah mizapi haw..... tiih rak bom a si. Khuate hla cu a samsan vekin phuah vivo a si. A sam dan, a t̄ongfang tam le mal ah danlamnak a um lo. A thu lawng a dang.

(a) Fangza aih tikah:

Mang Ngen e thainu thawi e ramt̄uan e zanvaar ka ruah hi e,
Fangza e sawmkua le ce re e,
Maurua dah ka khan e..... haw.....

(b) Tlavangkah tikah:

A mei e phaungualmal e tuu le maw len tlang a hlehka e,
Kei i e thannak ah khuileen e,
thlarang zuat na lang e..... haw.....

5.3. Hla ɔng:

Falam miphun hi mi vanṭha kan si. Hla ɔng le thu ɔng kan nei. Asinan, Lai hla kan hman lo ruangah kan hla ɔng a hlo vivo. Hla phuah tikah hla ɔng hman le a mawi zet.

<u>a</u>	aan	= ɔng, aw aan, a aanka a thlum
	aancing	= thei thei, thei thiam, Mi aan a cing thei lo.
	ai	= huham, thil titheinak; Ai a nei. A ai a ṭha
<u>b</u>	bual ni	= khuangcawi nipi ni,
	buarsual	= tuahlodingmi tuahsual. Rai an buarsual.
<u>c</u>	cangṭialli	= saili (<i>saihli</i>), rua ih tuahmi li.
	cincawi	= dansuk, zialte, varanda phun khi a si.
	cinhlir	= donpar, donsang.
	cohram	= duhmi co lo hramnak, cohram hla,
	cokhar	= neihawk kham, co-awk kham, nei-aw thei lo
	cermawn manzu	= zu, inmi zu.
	cerlian ni	= ni, cerlian ni a ling, a sa, ninu le thlapa
	ninu	= ni (<i>Laimi in ni hi 'nunau' an ti</i>).
	cirhdum fu	= cirh ih cinmi fu, fubawi a tam deuh.
<u>d</u>	dairialti	= tidai, rialti.
	deirel	= arsi phunkhat, zing lamah a suak ṭheu, zing deirel.
	dodup	= hma sia, dodup hma.
	doral	= raal, do le raal.
	deriang	= riangdim, tlasam, paam, nei mal.
	duhcem	= duh bik, uar bik.
	duhthusam	= saduhthat, duhnak relkhawm.
	duhlawng	= duhduh ih nung, duhduh ih talpawl, duhthlang.
	duhthlang	= duhhril.

<u>e</u>	elengpar	= pangpar phunkhat.
	eleng	= par, mawi, langsar.
	eltian	= tha ngaingai, mak ngaingai.
	e singseng	= par elel, e zilzel, e ciciai, e sirsiar.
	e nolh	= parsal, thasal.
	em	= tleet, tle, meisa ih em.
	er	= buh le sa er, fangtlor thawn er.
<u>h</u>	hmette	= seen lai, nautet lai, fate
	hmuisung	= hmeltha, sunglawi,
	hmuidawh	= hmeltha, hmelmawi

Tuah ding:

1. Hlawn Dawh Thang hi khui khua so a si?
2. Hlawn Dawh Thang hi zo in phaileng hla a sim?
3. Ziangah phaileng hla hi Ral Lawn in a suak an ti?
4. Hla tong fang 5 in sim hnik?

6. CENGKHAM LEHNAK

Cengkham cu lehnak thilri tul lo in lehtheimi lehnak phunkhat a si. Himi lek dingah mibur pahnih ah then a tuul hmaisai. A lektu ding le a khamtu ding tiah then a tuul. Tlawngkhat le tlawngkhat, vengkhat le vengkhat ti inn tla an zuamaw theu. A lektu cun aunglu dingin zuam a si ih a khamtu pawl cun a lektu pawl aunglu thei lo ih daingah dingin kham thei zuam a si ve. Thungai thlakin tlaan le zuan a tulmi lehnak a si ruangah harhdamnak thawn khal a remaw zetmi lehnak phunkhat a si.

Lehnak dingah tualrawn kau nawn a tuul. Cuih tualrawn ah cun vutzam asilole leikhuar in an riin. A lektu pawl cu riin sungin riin leng suak thei dingin tlaan a si ih a khamtu pawl cun riin par in kham a si ve. Khat lam le khat lam mi panga veve thenaw in lekmi a si. 'Ceng maw' ti ah a lektu ding pawl in an au ih a khamtu pawl in an man le 'ceng' ti ah an sawn. Ceng maw, ceng ti cu tiar maw, tiar ti thawn an bangaw. Hotu pahnih an kut an dai-aw hmaisai hnu-ah a lektu pawl luut in lehthok a si theu.

Lektu pawl in a khamtu pawl ih daingah lo ding in riin leng suak thei ding an zuam. Zo hman an daingah hlanah mi pakhat rintaw a suak ih rinlu lam tiang a lutsuaksal thei a si le sikhath an nei ih ceng maw, ceng ti in an thoksal.

Asinan a khamtu pawl in a lektu lam mi pakhatkhat cu riin par in a hei dawhban ih an rak daingah si le a lektu lam pawl an thi ih a khamtu pawl an lek. Cutiin a haha tein lehsawngawkreromi lehnak nuam phunkhat a si. Khua ih tualrawn kau le hmun thathnak ah khua nauhak pawl cu ti celcel in leh a si theu. Thu elawknak a um theumi cu daingah le daingah lo thu a si theu. Curuangah zoh thatu fel tein neih a tuul.

7. LAI THUPOLH

1. Keli nei, ro tin kual.	1. Buk or Bizu
2. Keli nei, zan ral bawh.	2. Zawhte/ uico
3. Kekhat nei i, ram hrang.	3. Vaithang
4. Ka pi tlakphar, ka nu mirang, kei cu negro.	4. Awza
5. Ei neih lo lai pumpuar, ei hmuh vete ih rilrawng.	5. Vaithang
6. Sun rilrawng, zan pumpuar.	6. Arsiar
7. Mitthep kar sungih tlanghra kaan.	7. Thinlungruahnak
8. Hnawi nei si vanzuang lakih tel.	8. Palap
9. Vom ka tuk pophlet fate nei, carhlethman ongsawn lawi.	9. Voih
10. Tlang parihsi tum mirang pahnih ralkap panga in an rak kai ih lei dennak ah an hmang.	10. Hnap

8. FANGZA AIH

Lai daan ih conlam hmaisai bik cu SARUAL TALH an ti ih vokthau sumli pakhat an that ih zu an in. Cu hnuah THLAILAM an ti ih vok pali a tuul. Fangza aih ti cu fangza a neitu lawng ih laam theih a si. Fang vuirah suak tamtertu hi khuai a si ruangah Fangza aih tikah khuaingal aih an ceem theu. Fangza aihnak ah vokthau pahnih le zu a tuul.

Laam thawh zan: Laam thawh zaan cu 'Sumden zaan' an ti ih an puai sung ei ding fang kha fala tlangval pawl in an deeng. Farzu an ti ih lamtu ih farpi in zu a tuang. Sumden theh in zu an in ih zaan an meng. Phaileng hla le Bawivung hla an sak tam bik.

Nihnihnak (*Pazang ni*): Fala tlangval za tein inn sungah suahkham zu an in. Nupa pawl cu inn lengah zu an in. Laam a cut in lamhruaitu in hla in:

Ra suak au law rual u le rual nau,
Sumtual rawn i nan her a cu thlang lo maw?
Lai ni te sun ai..... ti in an vun sawm.

Fala tlangval an ra suak ih disap an thlen in khuate hla in:

Cunghlum e vanruah sur e thlurmar law na duh te'n e
Khingtia e la aw len sunghno e pan ko hnahsah peng e..... haw.

Fala tlangval laihthlak in an kuahaw ih sir thawh in nolaw detdo tein tual vel in an laam. Nunau in puan an paivawh ih mipa in an hnawihnawh. Nu pawl in fangza hla an vun seh:

Sawmrawl tlung law zingkhua nui' nawl in,
Thauhlawng vok i kan caan lai runinn dai ah;
A mal kan sawm lai.

Nupa in a leng in an kulh ih khuang le dar thawh an rak hleer ciamco. Himi laam an theh in cere tlawh laam an thok. Cere tlawh cu rua pumriat pahnih kop in tlangval pariat in an khawng ih fala a kopkop in cawilu, korte dum le hnieth hruk in an laam. Pacang tha in khuate hla in:

Mangngen e thainu thawi e ram tuan e zanvar ka ruah hi e
Fangza e sawmkua le ce re e maurua dah ka khan e..... haw

A leng in nu le pa mipi in khuangdar thawh an rak hleer ciamco.

Cere tlawh hla:

Tite va law saite va law lengte nu;
Saihrem lakah na thla hei khawng lai sing eih,
Aize va, aize va, aize va, aizaw va, aizaw va, aizaw va,

Bualmang suk i fang kan er ah,
Thanpiawk ah ka bih thiatial,
So hung eih, fang er eih, kan er zo awk eih, ei lai li ung e,
Ka thihthlak ah thlanthlak ah,
Mual i khum ah khum zo ta
Aw hang hang hang hang eih, e hanghanghanghang eih.

Cere tlawh laifangah sammi khuate hla:

Lungrawn e khuami tla e kim cing e ceng len ra suak au law
Velrawn e tual cungah lengrual e ton tir ka tuah hi e..... haw

Fangza sawih:

Fangza aih le khuaingal aih an ceem theu ruangah siim hnu-ah pacang in an zuahciamu khuaingal an va siim. Khuaingal thlaar an tlunpi. Hankai asilole fangzasawih an ti ih dawrawnkhath in laifang an thun. Pher an phah ih pher parah fang thunmi dawrawn (*bawm*) cu pacang pathum in puan lukhuh in an pomhrem. Conglam pa in khuaitlar thawn bawm tlang parah a laam ih bawm sungih fang cu a ke in pirh pahin a sawih ih a laam ciamco. A kap in khuangdar thawn an rak hleer. Phiphut an tum. An phiphut hla cu:

Khuaingal aw rung futut,
Niim le sawnfang run phur law,
Khuai ngal aw rung futut.

Han an kai sung hmuahhmuah phiphut an tum.

Ni thumnak (*Tlawhte ni*)

Sunvu in tual ah an laam. Zanriah suan cu hrawng in sekhal laam an laam. Phiphut an tum. An phiphut hla cu,

Sallam kaite ziangtin so?
Sawhrawh bingbeu rawh bingbeu.

Siim deuh in Umnawng an cawi. An cawidan cu;

Zialpheng laifangah inntekpa an toter. Khat lam veve ah fala in an kiil. Cuisin an cawi (*an zawn*). Inntekpa in khuate hla a sam.

Runinn ka sak hi mawi maw ti len ra zoh au law,
Tum rual ki sau le cuam rual, tun mawi na fawh.

Khuate hla a sam thluh in meithal a kaap. Inntekpa an cawi lai-ih an lamnak hla cu:

Umnawng nawng e lainawng nawng eih,
Khung i cungah hung cawi law malang a su langlang.

A duh lang tareu seh law anmah an khuangte sawh,
En en tululuh, encang en tululuh.
Huiha haiha bang ung eih, cawl ung eih.

Inntekpa an cawi t̄heh in nomnak ah rinlo piin ruaitla pawl in milian fala an kaihhrem ih an cawi. Cule zu an kuanter ih a zaan zanvarte an mengsal lala.

Hmun hrekkhat ahcun zuun thlun timi an nei. An tidan cu: sun ah zu tam nawn an thlor. Tlangval pawl in zu thlormi cu beel in an zawn ih khuang le dar thawn an duhmi fala inn ah an luut. Fala ih nu le pa in zu an rak siak ve ih zanvar zaan an meng. Inntekpa ih khuate hla:

Zei ah hmen maw lungrawn khua nan ngui ko sensun,
Kei ka san lailio ah zuun thlun lang leng no t̄ha.

Tuah ding:

1. Conlam hmaisai bik hmin na thei maw?
2. Far zu ti hi ziangvek so a si?
3. Khuaingal aih in phiphut hla sim hnik?

9. THIL SIARDAN

9.1. Pakhat” ti ih siar ngah lo pawl

1. Cabit	- pumkhat, fuangkhat, bawrkhat
2. Arti	- Pumkhat
3. Zanthing	- Tluankhat
4. Tihthing	- Tan khat, phurhkhat, khawnkhat
5. Banhla	- Pumkhat, thlarkhat, bukhat
6. Fangvui	- Vuikhat, tlamkhat
7. Rua	- Pumkhat, tluankhat, khuikhat, cangkhat
8. Lo	- Fingkhath, pilkhat
9. Cahnah	- Hnahkhat
10. Khuathai sungih retmi	- haikhat, haihnih
11. Palang sungih retmi	- Langkhat, langhnih
12. Dawng sungih retmi	- Dawngkhat, dawngnih
13. Meithal	- Zunkhat, fungkhat
14. Puan	- Zunkhat (Angki, bawnbi, hni)

Leitlun ralpi veikhatnak a cem hlanah Mirang kumpi in France ram ah Labur Corps ÷uan ding a fial tikah a uk sungih pacang ÷ha hrilmi 152 le Lai ralkap 600, Kawl ram hmun tin ih hrilmi pacang ÷ha 1200 thawn France ram an feh. Kum 1917 October 17 ah Yangon ihsin France ram lam pan in tlangleng le tangphawlawng in an feh vingvo. France ram Liue khua kiang Buhe hmun ah an um. 78, Burma Labour Company, Indian Expeditionary Force “A” ah Lai ralkap hotu Havildar a ÷uan. Ralram kuat dingmi hriamhrei phunphun le ration pawl, motor le tlangleng sungih san le suah, tlangleng zin laih hi an ÷uanmi a si.

1918 February thla sungah ni 10 khuan in London ih an Museum zoh ding an feh. An hmuhdahlomi, Arcang mei piruk sau, Vuiho pikua sau ih pihnih tuum, dongkua sahmi thingtan le suitum vawhpi tia tla an hmu. King George V thawn khal an tongaw. Kum 1919 January 9 ah France ram in Kawl ram ah an tlungsal. February 26 ah Yangon khuapi an thlengsal ih Kawl ram Governor in a hmuak. Cuih ni ah tlangleng in Sagaing ah an lan. 1919 March 21 ni ah Lumbang a thlengsal. A uksung ih ralkap pawl thawn khua sung pawl in an hmuak.

Pu Hlur Hmung cu Mirang thu ngai in uktu bawi thu a lung ih rinsantlak sinak a co. (i) kum 1920 ah A.T.M hminthatnak le meithal zunphir, (ii) kum 1922 ah I.D.S.M Medal le meithal zunphir, (iii) Kum 1934 ah Zipeng Burne in meithal zunphir laksawng, (iv) Kum 1935 ah King George V in Silver Jubilee Medal, (v) Kum 1946 October ah Zipeng Thein Maung in no. 38 revolver le zilandawng 100, (vi) Kum 1947 ah B.E.M Medal, (vii) Kum 1959 ah Kawl ram Tamadah U Ba Oo in W.K.H hminthatnak pawl tla a pek.

Japan pawl Laitlang an thlen tikah Mirang pawl dawi in India ram ri Phaisat khua tiang a thleng. Japan pawl an thlen zo ruangah khua ah a kirsal ih khua a thlen veten Japan in an kai. Tedim ah an hruai ih na piin an hrem ciam co. Japan cakapian Yoke Chao in a bom ruangah thawng ihsin a suak. Khua a thlen in Japan kut tangah khuabawi a ÷uan ih laimi Japan bawi ÷uantu pawl ih hmuhsuam zomtaihnak a tuar. Japan ral a cem veten a ukcia khua 23 le Pu Van Hmung uk Zanniat ram khua 33 thawn khua 56 cu Mirang kumpi in a kom ih a ukter.

Kawl ram independant ngah dingah tlang par miphun le kawl rawn um pawl komkhawmaw dingah Shan ram Pinlung khua tonkhawmnak ah Laimi aiawh ih a telmi pawl cu; (i) Hakha Miuk Pu Kio Mang, (ii) Ton Zang Miuk Pu Pum Za Mang, le (iii) Lumbang Miuk Pu Hlur Hmung pawl an si.

Kum 1946 March 27 ah Kawl ram miphun zate independant lakkhawm ding lungkimnak an nei. March 29 ah Kawl le tlang par um palai Pawlkom an din. Shan Sawbua Sat Shwe Taik in a ho. Pinlung khua ih an relkhawmmi thu le hla pawl cu 1946 April 20 ah Pu Hlur Hmung hohanak in Falam peng sung Miuk le khuabawi 300 leng lo thawn Falam ah tongaw in lungkimnak an nei hnu, a thu pehzom vingvo ding a si.

A veihhnhnak Pinlung Conference cu, 1947 January 24, Falam Zipeng ih kawhnaek vekin (i) Tedim peng aiawh in Saizang Miuk Pu Thawng Za Khup, (ii) Hakha peng aiawh in Pu Kio Mang, (iii) Falam peng aiawh in Pu Hlur Hmung pawl an tel. Bogyoke Aung San hohanak in Kawl, Kachin Shan le Lai palai pawl tongkhawaaw in 1947 February 11 ah Kawl ram thantar tuah ding an relkhawm. Kawl ram ukawknak ding thu le thansonak ding phunphun tla an relkhawm. 1947 February 12, zing lam nazi 11:00 cekci ah palai zate 24 pawl cu lungkimnak hmin an khen cio. Cuih ni cu “Union Day” (ramkulh ni) ti in hmin an bun ih tuini tiang Kawl ram hmun kip ah cui’ ni kan uul. 1948 January 4, Kawl ram Independance a ngah ni ah khal Taingpyipyuh Hluttaw Amat tuan in Yangon ah a um. Kawl ram Governor Sir. Dorman Smith in Mirang Union Jack thantar thum tahrat in Kawl ram thantar an tarso tikah khal Pu Hlur Hmung a tel.

Pu Hlur Hmung hi khua le ram tha teih finkhawi le thansonak phunphun tawreltheitu a si. 1925 kum ah Cozah in Lumbang ah Laica phunli tlawng a phuanter. Tlawng hrang tulmi, tlawnginn le tlawngta riahnak Boarder inn le tulmi dangdang tla khuasungmi pawl thawn an tuankhawm. Tlawng kaitu ding nauhak tla khuasung in an kai ih tlawng kaiduh ding hramhram in an leem. Tlawngta nauhak ei ding rawl cu khua in an cawm. Japan ral a cem in khuasung thansonak ding ruahrelnak an nei. Lumbang uk sung khua (56) ih khuabawi le tlangsuak pawl sawm tahrat in ZRUS (*Zanniat Rural Uplift Society*) cu kum 1946 March 29 ah an din. Cuih Society in tumtahmi project pahnih a nei. (i) Khua kip sum burkhawm in ZTC (Zanniat Trading Company) thil zuarnak dawr phuan ding. (ii) ZAV (Zanniat Anglo Vernacular School) mirang tlawng phuan ding. Kum 1946 April 15 ah ZTC dawr cu Lumbang le Pamunchaung ah an phuan. Dawr thliri Rs. 4000/- man an lei ih thil phurhnak ah 15 CWT truck pakhat le Willy Jeep pakhat an lei. (ii) ZAV tlawng khal kum 1946 May 15 ah an phuan. Phunli le phunnga Mirang ca in an zir thok. Tlawng phuanthoknak ah Pu Hlur Hmung in Rs. 200/- a buur. Tapong, Zanniat, Ngawn le Khualsim tlawngta za tein (41) an kim. ZZAV tlawng harsa zet cingih phuan hnu, kum 1947 June 1 ni thok in Cozah phunsarih tlawng a ngah. Kum 1981 September 1 ni thok in Cozah phunhra tlawng tiang a ngah.

Kum 1946 November 10 ihsin thok Varung le Lumbang lak motor zin hlun cu Zanniat, Tapong le Ngawn pawl sawmaw in an cekkhawm ih 1947 ah Lumbang tiang motor a thleng thei. 1953 January 28 ni thok in Falam le Vaar lak peng 12 hlat motor zin thar cu Lumbang uk sung milai 565 pawl in zarhkhat sung an cek. 1953 March 12 zan lam nazi 4:00 ah hmaisai bik Falam ah Motor a thleng thei. Lumbang khuasung inn tin Ks. 50/- cio khuankhawm in si pekna (Dispensary) an phuan. 1955 May 5 ah Health Centre a ngah. Pha.sa.pa.la kumpi in Pyidawta Planning in 1955 January 10 ah mipi fimthiamnak tlawng an phuan. Khua le ram thansonak phunphun tawrel cingin amah kum 84 kim, 1979 June 26 zan lam nazi 3:10 Falam sizung ah a nunnak a cemta.

Tuah ding:

1. Pu Hlur Hmung hi khui tawkah a suak ih ziang miphun so a si?
2. Pu Hlur Hmung hi ziang vek minung si na zum?
3. Pu Hlur Hmung ih ruahnak na theih zat in sim aw?

ṬHENTHUMNAK : CAWNTLAK FIMSIMTU ṬHA PAWL

1. KHUR LE RAM

1.1. Buannel

Buannel hi Falam peng Ticerh le Hmunluah, Tedim peng, Suangzang le Kaptel ram ri tonawkkhawmnak ih ummi a si. Cuhrangah Unau Tedim pawl in Buannel ram ti lo in Leen Nupa an ti ve. Buannel ram hi tupi, penghra tluk ih kau in a kulh ruangah ramsa phun kim le vate phun kim umkhawmnak hmun a si. Fungtum, ngal, savom, zukneng ti pawl rak umnak le um duhnak a rak si ruangah Buannel hi a hmin a thang ngaingai. Mizo thuanthu ah cun ramsa suahnak a si an ti.

Buannel ram ah pangpar phun kim, thingkung phun kim le nunnak tiva luannak a si vekin, a nungmi tin kim ih an lungawinak hmun a si. Khuai le pelep phun tam pi pawl cun phulrawn ih pangpar mawi tizu thlum tlaan in, hlim takin an tlang vialvo. Thingkung le pangpar pawl khal in a rim hmuinak le thawtnak ui lo in thaisun ah pantu kan nei lo pang ding ti phang in, zing dang hnakih mawi le ṭha in an par sinsin. Phul kap ih thingkung par pawl tla cu vate pawl in ruai ṭhehnak ah an hmangkhawm ih an pumpuar hnu-ah khal, taan tum lo in cui' thingkung parah lungawi le sopar in thlifim dong phah in a kopkop tein an zaihla thawn an au celcel. Khua a siim cun an ihkhun don tak, an hrangih rizai nuam tak, milai hrangih hnawmhne tom lak ah cun pomawknak dang khal thiam lo in a daiaw tein an to vialvi.

Tupi sungih thingkung pawl cun mi in in hmu lo pang ding ti phang in sang pi ih ṭhan an zuamaw ciamco. A zuang thei pawl vial ih umnak hmun a si cuang lo ruangah leivak pawl khal nomcen ding hawl in an tawi rero. Ngal rual pawl hrangah thinghram ei ding a phunphun a um. Sakhi, Zukneng pawl hrangah khal tlimno, thingrah a phunphun ei ding le tlan ding sih a um fawn. Rannung lak khal ih lungawi thiamhleicetu, zawng rual pawl cu in-ei ding a tam hlei ah an pepawk vawk ding hridai tlai hnenhnen an hmuh cun an lungawi in an ku celcel. Buannel ram dai ah cun leivak si seh, vanzuang si seh, thingkung par tlaan in, mai lunglennak hla si maw, ngaiawknak hla si maw, lungawinak hla si maw, sa in nuam takin an um cio.

A ram nomdan, mawidan le ṭhatdan pawl zoh in, Pathian ih Eden dum a tuahmi thawn a bangaw ti theih a si. Thlan vekih lungto dawlni khal a um ih hlan ah cun 'Teng Lam tei' nupa thlan' an ti.

1.2. Khuanutum tlang (*Victoria*)

Lai ram ih tlaang saang bik **Khawnutum** (*Victoria*) timi cu Kawl ram nitlaknak sak lam ih um, Mindat le Kanpelet ram ah a um ih pi 10400 a saang. Tlang umnak hmuni um Laimi, **Cho** pawl in Khawnutum ti in hmin an sak. Mirang cozah in tui' Mindat le Kanpelet hmun ih Khawnutum a laak hnu, kum 1896 hrawngah tlangzim tiang an kai. Tlang hmin ah Victoria ti in an sak. Khawnutum cu sullam neizetmi Cho pawl ih tongkam a si. Tong fangthum komkhawmawmi tong fangkhat ih sullam dang ciar neimi a si.

- (a) “Khaw” ti can cu - Hmun, umnak hmun, suahnak hmun tinak.....
- (b) “Nu” ti can cu - tihzahtlak a tum zetmi nu tinak.....
- (c) “Tung” ti can cu - A saang, tlaang tinak a si.

Curuangah Khawnutum ti can cu “A cak le a tuum zetmi Nui’ tlaang” tinak a si. Khawnumtum tlaang cu a sannak bik ah tlangzim pahnih a nei.

No. 1. tlangzim ah pura an dawl.

No. 2. tlangzim ah zanthing ih tuahmi thinglamtah an phun na in meisa in a kang ih hmuh ding a um nawn lo. Tlangzim pahnih karlak cu penghni h tluk a hlataw. Tlangzim ah hrampi lawng a khoh ruangah phentu zianghman um lo in, lam hlatpi tiang thlir a theih. Kawl ram ih **Pukpa** (*pupa*) tlaang khal fiang zetin hmuh a theih. Nitlaknak lam hun zoh ah cun, India ram, Calcutta ih tlakrawh inn rang pawl khal hmuh a theih.

Tlangzim hnakih a niamdeuhnak hmun ah sokhlei kung niam tete a kho. Sohlei a par tikah tlangtluan za tein hrampi khohnak kip cu sohlei par in a khat ih, tlangbopi cu sen hiamhiam in a lang. Cuih hmun ihsin a niamnak lamah tum a si le, thingkung tum pi a um. Cuih hmun ah a kauh lam pi pisawmthum tluk, a sau lam pisawmnga tluk a simi tili a um. Cuih tili cu fuur ih lihong ti finkhawmaw ih a limi a si. Ramsa pawl in an tlaan theu na in thlatang ah cun ti a khal theh.

Khawnumtum tlaang cu tlaang dang vek si lo in hmunso ti reltlak khal a um lo. Tlangzim thlen zikah furlong pahnih tluk lawng sohnak ding a um. Cu lo hmuah cu hmun hrappal nawn, so vivo a si ih nunau le nauhak khal fehtheivivonak tlaang nuam pakhat a si. A hlan ah cun Sahrang tihnungza tam pi an um na in, tu ah cun reltlak an um nawn lo. Cuih hmun um pawl in, Sia zuatnak hmun ah an hmangih an thathnempi ngaingai.

2. PILHER LO LE SANMAN LO TUAHDAN

Khuahlan kan pipu pawl cu milu peel (*head hunter*) le sa peel (*animal hunter*) ihsin thlarau peel (*soul winner*) an rak si. Culai san ah pil her in (*shifting cultivation*) lo an rak thlo. Tui san ah khal pil her hi kan thlah thei tuk hrih lo. Cuihtlunah ramur le sapel khal kan baang thei hrih cuang lo. Cuih nunkhuasaknak ih a suahpimi cu: kan saram le vanzuang an ci a mit ðeh zik; Kan thing le rua a cem; kan leiram a min ih dawm an kaang. Cule, vanruah le cirhti an kaang ðeh. Kan nun a har ih Chinmi, mifim le milian, miþha kan vai ðeh. Himi minung, sumsaw, le dawm luangsuk hi upa khawruat le mino tla in kan kham a ðuul. Cumi khamnak pakhat ih a telvemi cu pilher lo tuah nawn lo in sanman lo tuah ih nunkhuasak thlengawk hi a si.

2.1. Pilher Lo tuah

Pilher lo tuah tikah a tlangpi in Vau thla (*February*) ihsin Satuah thla (*March*) in Loram an vaat. Khua a rung ðhaal ih vah laihami a rung rocar deuh cun Satuah tla cem lam in Fangno (*April*) thla ah an ur. Lovah cu an rung kaang ih a kiangkap tla a kangcih caan a tam. Culailakah sapel pawl le kuthiar pawl in ram toihduh ah ram an rak urkang ðeh. Lo tuahtu pawl ih tumtahmi cu an lo tuahmi rawl suak a ðat tuk nawn lo ruangih ðha sin hawl dingah a si. Kumthum in kumnga hrawngah cu ti ih pil her vingvo a si. Sapel pawl ih tumtahmi cu ramsa tlannak mal ih sa peel ol seh tinak ah a si. ðhenkhat ðilva, caw le sia vulhtu pawl cun an ramsa ei dingah tlimno cerh lohli seh ti ah mei an ur.

2.1.1. Pilher lo tuah ðatlonak

Thazang a baang ih nihlawh a heu, ram an kaang ih thingfa le ramsa tam pi an thi. Kan ram khal a caar ih tu le hmawng, thlua le tlang an ngolh ðeh. Cuihsin kan lei dawn a kaang ih kan ram a siat. Cutikah kan kumvoi a ðha nawn lo. Cirhti an kaang ih vanruah a saang sinsin. Cucun kan harsa ih kan nun a har sinsin. ðha sin hawl ah pam sin tong ah kan cang.

Nun a hung har ih kan siathat (*farah*) cun vaih le tlaan kan tum. Mihrek cu leiba kan nei: kan leiba sam thei lo ruang le harsat ruangah fifir tla kan ngam. Cubetah kan fa le tla fimthiamnak ðha tein kan zirter thei nawn lo. Cuisi cun kuli hlawh in hmun kipah an tawivak ðeh. Kuli hlawh zuam lo mizangzel deuh tla cu an zuva ih zu le sa ah an hlo ðeh. Himi khamnak ah kaukhat ih a telvemi cu pil her lo tuah bansan ih 'San man' lo tuah hram thawh hi a si.

2.2. Sanman Lo tuah

San man lo tuah hi tlanghrap hmun sia deuh kha tuamhlawm that khal a si ve. Cucu Mirang tong in 'Sloping Agricultural Land Technology' an ti. Tlanghrap kha 'contour line' tha teih tuah hnuah, a vaang kha a hmun ram zoh ih donghra lole donghleinga lai zuah, Cule riin parah dawm kung phunkip ciin hi a si. Cule lo lu lamah tihthing hrangah ramhual fate tla zuah a theih. Dawm kung ah hin: Japan zawnghah le zo-eng (*Fleminger le Ringsoni*) tla a tha zet. Cui dawm kung cu me rawl ah a tha ih, dawm khal ah a tha. An karlahih thlaici cinmi a hliaplonaak dingah niam tete, donghnih dongthum ih tan ding. Cule a hnge le a hnah kha dawm ah tha teih reet ding. Dawm kung an no laiah khan a karlahah behrum lole bete ciing seh la loram a tha thei sinsin.

Cu ti ih tuah kan duh lo le cangdawl lo (*terrace*) ih tuah a theih. Asinan dawlmi hi a min thei. Culawngsiloin nihlawh le sumpai a heu deuh. Tuah thei a si ah cun a tha. Cun, kan loram tla kha Isreal pawl bangin kumsarih maw, kumnga ah maw veikhat tal thlo lo in cawlta seh la a tha. Cuti ih kumhnih lole kumthum a colhum tikah leidawm a tha sinsin ih rawl siattu rulcawng le pangang tla an thi. Si (*chemical-insecticide*) ih thah an tuul nawn lo. Asinain Lo tuah lo ih colh caan ah ei ding khopkham kan khawlcia a tuul. Cumi kan thlun thei lo ding a si le, lo sungah khan thlaici cinmi thleng hi a tha. Cucu, Mirang tong in 'Crop Rotation' an ti. A thatnak cu thlaici eitu le siattu pangang an thi thei.

Cun, lo sungah thlaici ciin tikah cokrawi lo tein phunkhat lawng, hmunkhat ih ciin a tha. Culoasile dawm an cuhaw ih diriam in an tha thei lo. Hi ti ih tlanghrap lo tuah (*Sloping Agricultural Land Technology*) kan thlun thei a si le, van ruah a tam; cirhti a tha; thingkung an hninghno, sava an karh, ram a mawi, ih lorawl neih a tam thei. Cucun vaih, kuli hlawh le fifir a deem pei ih kan nun a nuam sinsin ding. Cun, sumsaw tla an hung luangso thei ding.

Kawlrawn um Chinmi hrang belte ah cun, loram sungah eekdawm tam piin pe thei seh la; cun loram tla kha a mal bik kumkhat te tal cawl lawk seh la; Culole behrum le bete ciing seh la a tha thei ko ding. Himi thlun thei ah cun Chinmi kan vaan a saang nawn lo pei ih, luangsuk khal a mal vingvo thei ding.

Tuah ding:

1. Ram mei-ur ih thatlonak ziang tla so an si?
2. Tlanghrap lo tuah ih thatnak na theih zat sim aw.
3. Ziangruangah Chinmi kum saupi hrang khua kan ruat thei lo deuh a si pei

3. SERSIAMMI KIANGKAP THU

Milai hi kiangkap bomnak ruangih cahnak, damnak le daihnak a ngahmi kan si. Kan mit ih hmuhtheinak le thamtheinak hmun ah in rak bawmtu tam pi an um. Caan tam pi ah kan theihlonak ruangah kan rak siatsuah theu. An thatnak le tångkainak zawnte theihthiam a tha. Culawngah tha tein fingshawih duhnak thinlung khal kan nei thei ding. An za tein kan zir cawk lo ding ruangah cumi sungin mal tein kan zoh dingih a dang pawl cu kanmah le cio in theih le hawlsuak kan tum ding.

3.1. Thingkung

Hram lakah naam thawn kan feh a si le a ding laimi thingkung pawl kan kut a za ih sah le hau kan hmang. Hi mi hi thingkung ih thatnak thu kan rak theihmal ruangah a si. Kanmah in rak bawmtu an rak si. Thingkung in lo theih lo ih kan hawpmi thli thiang (*oxygen*) in pe. Sizung ah cun oxygen thun cu paisa tam pi a cem. Hmansehla thingkung ruangah man lo in kan ngah. A hram in thuk zet ih ummi tidai a zuuk ih tidai pawl puan te ih kan ngahtheinak a si. Thingkung pawl duh na men ih hauciamconak in tidai a kaangter. Leitlun ah tidai cuhaww ruangih a thataw le a sualaw an tam pi. Tidai a har ding hi phan a um zet. Taksa hrangih damcahnak a simi thingthei rah tam pi a suak. Inn mawi tete le inn sungsang thilri tam pi khal kan ngah. Curuangah thingkung mah duhduh ih haunak hi mah le mah parih harsatnak thlenrerotu kan si. A rah lawh na duh le a kung hau a tuul lo. Amah siatsuah lo ih lawh thei a tha. Thingkung phuntu cu mah le mah fingshawih ih bawmawtu a si. Lei min khal a kham. Mah duhduh ih siatsuahnak in miphun a siatsuah thei, rampi tiang a siatter.

3.2. Thlaihnhah le Thlairah

Thlaihnhah thlairah ei tamtu pawl cu ei tamlotu pawl hnak cun an damtha cuang. Curuangah cun thangso ram ah thlairah thlaihnhah hi an uar nasa. Damcahnak asilole natnak khamtu ah hanghnah hangrah tam pi a um. Hlammai, dawnfawh, thurban, hai, hnuhnun, tanphaza, banhla, bawnthur, laisunhlu, ançam, rangkeneh ti pawl a um. Minung zo in khal damcak le natnak neilotu si kan duh. Rualpi pawl thei ih anmah vek si kan duh. Damcak lawng ah rualpi bang theih a si. Damcahnak hrangah man khungzetzetmi si, sa ti pawl lawnglawng ei a tuul lo. Kiang le kap in tam pi na ngah thei ve.

3.3. Ṭhanlennak Petu Hrekkhat Pawl

Zo khal kan taksa hi kanmah le tawk in ṭhanlen kan duh cio. Taksa a ṭhanlenthainak dingah kiangkap ihsin thil tam pi a um. Nga, arsa, arti, pe phunphun einak in taksa ṭhanlennak kan ngah. Kum a tam vekin taksa khal a ṭhang vivo. Kum hmuah tam si ih ṭhang thei lo cu a ṭha lo. Ṭlaksamnak pakhatkhat tal a um tinak a si.

Taksa cu nikhat hnu nikhat a ṭhan vivo vekin thazang cahnak khal a ṭuul. Taksa tum si, thazang nei lo cu zangfakza a si. Thazang cahnak a um lawng ah rualpi nuam zetin kan thlun thei ding. Rualpi kan pawl thei lawng ah kan ṭhangso ding. Thazang cahnak in bawmtu kan kiangkap ih ummi hrekkhat pawl cu vainim, kawlhra, ba, fu ti pawl an si. Tam pi na ei thei le na cak vivo ding ih na nuam sinsin ding.

Cuihhleiah in rak bawmtu rannung fate tam pi khal an um. Cangel le rannung fate pawl hi leidawm tha suaktertu pawl an si. Cu pawl umlonak ram cu ramsia tinak a si. Curuangah ram meisa kangter a ṭha lo ti ih mifim pawl ih an aureronak a si. Ram a kang a si le rannung fate pawl an thi, thli khal a thiang nawn lo. Natnak tampi ngahnak a si. Kan hrukmi hnipuan hrekkhat tla pangang hnen ihsin kan ngahmi an si. Kan saireroṭheumi vate in ṭhatnak tam pi in pe. Thlai siatsuahtheitu pangang pawl an ei. An awmawi in mi lung a nuamter.

Kiang le kap ah minung in bawmtu tam pi an um ti cu a fiang zet. Cutin in bawmtu pawl hi siatsuah lo in fingkhawi ṭhat ding hi kan nauhak lai in kan ṭuandingmi a si. In bawmtu pawl an zawn kan ruat ih kan bawm ve a si le in bawm sin vivo ding. Saihli keng ih vate sai ding a hawlrerotu cu san manlotu a si. Mifim pawl cun vate sais awn lo in rawl an pe sawn. Kiang le kap siatsuahtu cu mi-a a si ih a kilkhawi ih ṭha tein a zohtheitu cu mifim a si.

Tuah ding:

1. Milai hi zo ih bomnak ruangah nungmi so kan si? Ziang tiin in bawm?
2. Thingkung ih ṭhatnak pawl reel aw.
3. Thlaihna thlairah pawl ih ṭhatnak reel aw.
4. Taksa ṭhanlennak petheitu hrekkhat pawl cu ziang an si?

4. HIV / AIDS

HIV (*Human Immunodeficiency Virus*) timi cu natnak hrik phunkhat a si ih AIDS (Acquired Immune Deficiency Syndrome) natnak cangtertu a si. HIV hrik cu taksa sungih natnak khamtu thisen tumsuktertu le siatsuahtu a si ruangah tihnungza natnak a si. HIV nat hrik neitu cu AIDS natnak a nei lohli lo. HIV hrik neih hnu-ah hin cahdam le dam lo parah si maw, asilole si thawi' tuamhlawmawk thei le thei lo parah si maw, AIDS natnak cangol le canghar an um.

4.1. HIV hrik sonawkdan

- (a) HIV hrik neitu taksa ihsin a suakmi thisen, tihnai, mipa le nunau zahmawh ihsin a suakmi ti, le pawhte ti, kan taksa sungih a lut a si le HIV hrik ngah theih a si.
- (b) HIV hrik neitu thawn nu le pa pawlawknak in a suanaw thei.
- (c) HIV hrik a ummi thi thunnak in a suanaw thei.
- (d) HIV hrik neitu thawn thisen suaktheimi thilri hmantlangnak in a suanaw thei. Thimnakah; sidawhna thim, ha phongnak thilri, sam mehnak namte, hna vihnak, Tuluk si thim, vun parih zuk suainak thilri pawl hmantlangnak in a suanaw thei.
- (d) HIV hrik neitu Nu in a hrinmi fa ah zatek 30% a suanaw thei. A hrinmi pohpoh a suanaw thluh lo. Naute cu a nui' pawhte ti in zatek 15% a suanaw thei.
- (e) Mi pakhat in HIV hrik a ngah hnu zarh 3 in thla 3 sung hrawng cu a thisen zoh tikah HIV hrik hmuhtheih caan le hmuh thei lo caan a um. Thlathum tiangih hmuh theih lo hmanah thlathum hnuah zohsal tengteng ding. Mi hrekhat cu thla 6 tiang lai hrik hmuhharsami tla an um.
- (f) HIV hrik nei na cingin AIDS natnak a cang hlanah cun a leng lam zoh ah miharhdam vek a si ko na in mi a suanaw thei tho.

4.2. HIV hrik a suanawktheilonak

- (a) Taksa sungin a suakmi mitthli, ciil le thlan pawl khalah HIV hrik a tel ko na in a ummi a mal tuk ruangah sonawk a har.
- (b) Rawl einak pakan le hai, ek-in, telephone, hni le puan, ti kholhtlangnak le tohkham hmantlangnak in a suanaw thei lo.
- (c) Hmunkhat ih totlang, lektlang, hna tquantlangnak in a suanaw thei lo.
- (d) Cibai bukna, rualpi kuahawk, khuh, hahthiau, biang hnamawknak in a suanaw thei lo.
- (e) Kawngsang, (fikfa) thothe, hrik, hnafa, uihli, tivek pawl le a dang ramsa hnen ihsin a suanaw thei lo.

4.3. HIV hrik kai lo dingih khamnak daan

- (a) Minung ih taksa ih suakmi thi le hnai pohpoh na taksa sungah luut lo dingih raling aw. Midang thihnai na tham le, Plastic lole rubber kuthruh hmang tengteng aw.
- (b) Nu le pa pawlawknak in a suanaw thei ruangah, cin le daan nei lo, duh tawkin nu le pa pawlawknak va buah hlah. Nupi le pasal neihawk ding tikah thisen zohta veve ding.
- (c) Nu le pa pawlawknak ah na theihfianglomi hnenah cun condom hmang aw. Condom na hman tikah pahnih buah lo ding. A kuaiduh sawn ruangah ðih a nung sawn a si.
- (d) Nupi pasal nei zo na si le, mai nupi le pasal parah rinum le fel tein nung aw.
- (e) A ðuul tuk a si lo ah cun thi va thun hlah. Thi na thun hlanah HIV hrik a um le um lo zohterta aw.
- (f) A ðuul tuk lo ah cun si va dawt hlah. Midang thawn si dawhnak thim hmangtlang hlah. Voikhat hman dingih an buahmi si dawhnak lawng hmang aw.
- (g) Mai innsungsang lawng si dawhnak khal ðawmawk a ða lo.
- (h) Midang thawn sam mehnak, cehep, namte, hathuahnak, hmurhmul mehnak, taksa parah zuk suainak, ha phongnak thilri hmangtlang hlah. Na hmantlang khal a si le tisa so sungah minutes 20 sung lai suangta aw.

“HIV HRIK NEI LE NEI LO CUTHISEN ZOH LAWNGAH THEIHFIANG A THEIH.”

5. NUNAU LE MIPA DINHMUN LE LAI NUNPHUNG (GENDER)

Leitlun ah kan nu pum sungih kan seem pek tein ‘nu’ lole ‘pa’ ti ah kan taksa a thenaw. Cuih a thenawmi cu ‘sex’ ti ah an ti. Cuih ‘sex’ timi cu ‘nunau’ ‘mipa’, sinak thilri le a sungih hnaṭuantu pawl ih danawknak khi a si. Cuih danawknak pawl cu:- nunau cu thlakhat veikhat daan (*thi*) a nei, nau a pai, fa a nei, hnawiti a pe , thazang malmi a si. Mipa cu a aw a thuum, a pawr, a ruangrai a tuum, a sang ih a cak, lazu (*awr barwk*) le hmurhmul a nei.

‘Gender’ timi cu ‘Sex’ thawn a bangaw lo. Mipa nunau sinak ruangah a leng lamih hmuhtheimi hnaṭuan, covo le dinhmun sinak pawl danawknak, asilole thleidanawknak pawl cu ‘Gender’ ti ah an ti. Nunau cu innsang hna ṭuantu le lo thlotu, ro co thei lo, ṭah benmi a si. Mipa cu sumsaw hawltu, ro cotheitu, ṭah fanmi a si.

Hih Gender timi mipa nunau sinak ruangah, mipa le nunau karlakah thleidanawknak, dinhmun bangaw lo timi ruahnak le zohniamawknak tam pi a um. Cu bangin kan Lai nunphung ah khal kan pupa pawl ih, nunau an zoh le an hmuhdan, an ruahnak pawl cu pupa ṭongthim ah tam pi kan hmu thei. Cuih kan Lai nunphung ih nunau zohniam le thleidannak, pupa ṭongthim le daan pawl cu tuih san ah san a man nawnlomi le Khristian biaknak ah, Jesuh duh zawng tla a si lo na in tuini tuisan tiang, san kan manter lai ringring. Cuih kan pupa ṭongthim pakhat cu, ‘Nupi thleng kel, hruangsia thleng kel’, ti a si.

Hmuan kulhnak lole vokinn kulhnak hruang a siat tikah a thar ah thlengsal ṭheu vekin mipa hrangah nupi cu ol tein thlengsal theih a si. Kan pupa pawl in nunau cu thilri vekih thlengtheimi an si, ti ruahnak lungput an neihmi a langtertu ṭongthimnak a si. Mirang pawl cun kan Laimi ruah vek si lo in nupi le pasal hi ka pumhrek (*My better half*) ti ah thupi zetah an ret.

Kan pupa ṭongthim ah Nunau cu innsang hna ṭuantu, tuhmu keng ih lo thlotu, fa hringtu le mipa diriamtertu lawngah an ruat. Innsungsang, pawlkomnak hmun (*khawtlang nun {society} le Kawhhan top.....*) ah nunau in thu neihtheinak, ṭong theinak khuan an nei lo. An ruahnak pawl tla zalen zetin rel le sim ih ṭhencattheinak khuan tla an nei lo. Cumi ruahnak pawl langtertu kan pupa ṭongthim pawl cu:-

‘Darkhuang cum kel, nupi cum kel’
‘Nunau suaksual le Khentio sopsolol’
‘Nunau thu le Sepi ki’
‘Arpi khuang in ni a suak dah kel lo’
‘Nunau le Sa hmincia’

A tlunih tarlangmi pupa tongthim hrekkhat pawl lawng si lo in kan Lai daan ah Gender ruangih mipa nunau thleidanawknak tam pi a um lai.

Lai innsang ah naute thar neih tikah, fapate an nei a si ah cun inntekpa in 'Pai' hmin sia sawngtu' asilole 'Ci ka nei zo' ti ah lungawi zet le uaraw zet in an rel theu ih, nau hringtu nu tla tha deuhin an tuamhlawm, an zoh. Asinan fanute an nei a si ah cun 'mi ih ta ding' kan nei, lole 'nunaufa si ko ee!' an ti ih lungawi lemlo vekin an reel ih, nau hringtu nu tla a kel men, dang cuang lem lo in an zoh theu. Hrekkhat inntekpa pawl cu an nupi thawn fapa an nei lo a si le fapa nei thei lo ruangah ti ah, nupi cu an ma mai ih nupi dang a thisal. A ngaingai ah cun fapa, fanu nei ding ah nu ih ci in hriltheinak khuan zianghman a nei lo. 'Genetic' timi 'ci' thlahdan, ci le kuang fimthiamnak lam zingzoitu pawl ih an hmuhtonmi ah cun, nunau ci 'Egg cell' sungah 'X' chromosome' lawng a um ih, mipa ci 'Sperm cell' sungah cun mipa fa suaktertheitu 'Y' chromosome' le 'nunaufa suaktertheitu 'X' chromosome' pahnih a um. Cuih ci 'X chromosome' sungah Pa ih ci 'Y' chromosome a luut hmaisai a si le fapate a suak ding ih pa ih ci, nunaufa a sitertu 'X' chromosome a luut hmaisai a si ah cun fanute a suak ding. Nu in nau a keng (*fa a parwi*) tikah harsatnak a tuar, a neih caan ah tla harsatnak a tuar. Cuih a tuarmi harsatnak pawl cu mipafa nunaufa sinak ruangah danglamnak um cuang lo in harsatnak a tuar thotho. Asinan Laimi 'Pa' tam pi cun mipafa lole nunaufa nei ruangih a hringtu nu an zohdan le naute parih an lungawinak cu a bangaw lo, thleidannak tam pi a um.

Culawngsiloin, kan Lai nunphung, pupa daan ah fanu pawl cu 'ro' an co thei lo. Fapa nei lo in 'Inntekpa' a thih pang a si le, a inn le a lo le thilri pawl cu 'Pa' ih suaipi mipa pawl in an laksak, lole anmai' tawrelmi thu vekin thlun a tuul. A nupi le fanu pawl cun thu neihtheinak an nei lo ih, anmai' tidan vekin lungkim a tuul. Cuvek pawl tla tuisan tiang kan Laimi sungah kan hmuhtontheimi a um lai.

Hi ti vekin kan Lai nunphung le pupa daan kan neihmi 'Gender' ruangih namnuai ziang siar lo le thleidannak lungput le ruahnak pawl cu Laimi Khristian kan si hnuah khal in khuhneh lai thotho. Khristian biaknak ah Thlarau lam ah cun mipa nunau bangrep an si ih Pathian in amai' hmuilmel vekin sersiammi veve kan si, thisen ih leimi veve kan si ih man bangrep kan si, kan bangaw a si. Leitlun lam mithmuh (*Sex*) ah cun ziangvekin, zokhal in zuam hman seh la mipa le nunau cu kan bangaw thei lo. Asinan, 'Gender' ruangih namnuai zohniamawknak, thleidanawknak pawl cu kan lungput ah le kan ruahnak ah remthatsaltheimi a si. Curuangah leitlun pawlkompi, UNO khal in 1946 kum ihsin Nunau pawl dinhmun khaisantheinak ding, kum tin, ruatkhawm tlangnak tuah ding phunphun a tawrelsak theu. Nitlaknak ram pawl ah cun nunau covo an upat deuh thlang. Nunau pawl in tla titheinak thazang suah in an zuamtlang ruangah an ram a thangso sinsin.

'Gender' ruangih thleidanaawnak pawl cu innsungsang nun, Kawhhran nun, khawtlang nun (*society*) le kan ram, kan miphun thansonak ding dawnkhamtu a si. Curuangah thleidannak le zohniam namnuaiduhnak lungput a suaktertheitu kan Lai nunphung ih pupa tongthim hrekkhat le daan pawl cu kum zabi 21 ih a thangsotu Lai mino pawl in tlansan thlang uh si, asilole hngilh thlang uh si. Cu ai-ah, 'Lai Nu' pawl in milai sinak covo (*human right*) a kim in an congahvetheinak ding, lamzin sawn kha lungtual tein hawltlang sawn hi a cu thlang lo maw? Nu pawl khal in ruahnak, thandan, khaisanawk tum ve dingah a thupi a si.

Tuah ding:

1. 'Gender' le 'Sex' a bangaw maw? Nan theihdan in relkhawm hnik uh.
2. Lai nunphung ih Nunau parih thleidannak langtertu pupa tongthim le daan hrekkhat pawl hi 'a tha, san a man, thansonak petu a si' tiah na ruat maw? Na ruahnak reel hnik aw?
3. Fapa lole fanu nei dingah Nu ih ci maw? Pa ih ci sawn so thencatnak a nei? Ziangruangah a si ti reel hnik aw?
4. Nan kiangkapah Gender ruangih thleidannak nan hmuh le nan theihmi pawl relkhawm hnik uh?
5. Ziangtivekin 'Gender' ruangih thleidanaawnak lungput pawl a hlo vivo thei ding ti na zum? Na ruahnak sim hnik aw?

6. TUALSUAK DAWM TUAHDAN

6.1. IMO (Indigenous Micro-Organism) thu

IMO timi cu leiram thatertu pangang an si. Dawm tuahnak ding thilnu phunkhat a si. Leilung a thuh lam letmah paruk hrawngah a ummi an si. Ram lak meisa kan ur tikah cuih IMO pawl kan urthat thluh ih leiram an ngal, an siat vivo. IMO timi cu mei kangdahlemlonak ruaphur hnuai, thing hnuai hnahrawm sahnak, le thingrop pawl ah an tam cuang. Hnahrawm lak le thingrop lakah na hawl a si le a raang tete na hmu ding. Zan ah cun meivam bangin vam hiamhiam in hmuh a theih. Cumi cu Lai tong in “mawvwang” kan ti. IMO cu mah te in khal tuah le hawl a theih. A tuahdan le hawldan hi a tlangpi thu in phunli a um. Tui’ tum ih kan nganmi hi IMO III tuahdan a si. Tualsuak dawm a phunphun tuahnak dingah hi thilnu rawi tengteng a tүүл.

6.1.1 A tұлmi thil pawl

- (a) Leilung thami pungkhat (mei kangdahlonak thingkung hnuai ta a tha),
- (b) Vaivut (*phuai*) pungkhat, le
- (c) Thanthling sen ti cuaikhat tla an si.

6.1.2 A tuahdan

Leilung tha na lakmi, vaivut, le thanthling sen ti pawl kha na cokrawi hnu-ah hlom theih ding fang, ciar tuk lo in ti na rawi pei. Na man ciamciam hnu-ah thingnah lole sairang dip na khuh pei ih daihnem ah tha tein na ret ding. Ruah le ni na hmuter lo pei (Deuthlam suansak a tha). Cutiin zanthum rei na ret hnu-ah cun mawr a kai dingih a sa fawn ding. Cu cun dawm tuahnak dingih thilnu ah na hmang thei thlang ding.

6.2. Bokashi timi Japan dawm tuahdan

6.2.1. A tұлmi thil pawl

- (a) Ar-ek lole ek pohpoh dipsarih,
- (b) Vaivut (*phuai*) dipkhat,
- (c) Fang hawng urmi vutzam dipkhat,
- (d) IMO kkuat 10 hnaki tam (a tam lam poh cu a tha)
- (e) Saruh rawhmi dipte in phommi kkuatkhat,
- (f) Tidai a tuldán ih zirin hman dingmi, le
- (g) Leilung thami diphum tla an si.

6.2.2 A tuahdan

Atlunih a tұлmi thilri na khawmi pawl kha tha tein na rawicok hnu-ah IMO kha thilnu phulh in na phulh ding. Cun, hlom theih fangfang dingin ti na rawi ding. Cu hnu-ah sairang dip in na khuh pei ih ni le ruah hmu lo dingin daihnem (lole deuthlam suanmi)ah tha tein na ret ding. Nikhat le zankhat hnuah a sung puur aw la na kut reipi re thei lo ding tiang in a sa ding. Cu hnuah nikhat vei khat na let ringring dingih ni 14 a kim tikah na hmang thei thlang ding.

6.2.3. A hmandan

Na cinmi fangcang thlakhat a kim tikah Bokashi dawm malte in na pe ding. Fangcang an that le that lo parah zoh in a tul a si le fang an vuih hlan-ah veikhat pek a theih. Hanghnah hangrah hrangah cun na cin hlan-ah na cinnak ding leiram ah malte burhcia aw. Cule an par deuh hlan-ah a tul le veikhat pesal leh aw. Hi dawm phun hi hanghnah hangrah hrangih a that vekin leilung khal leiram tha ah a cangter.

7. HARHDAMNAK

7.1. Malaria

Malaria natnak cu a hlumnak ram pawl ih a ummi nat phunkhat a si. Mikeu (Kawngsang) keunak ruangah himi nat a karh ciamco. Malaria natnak ruangah leitlun ah kum tin minung million 300 ihsin 500 tiang an thi ringring. Malaria natnak hi Mikeu ih keu hnu ni 6-8 hnulam asilole thla tampi a rei hnu-ah a suak theu. Natnak umdan pawl cu taksa, khur, luaksuak, taksa na (*kham*) timi pawl an si. A nathrik ruangah thin le la a thling thei, thluak thahri femte pawl tla an pit thei ih thihnak tiang mi a thlen thei. Malaria natnak ruangih a thimi pawl sungah nauhak le naupai pawl an tam bik theu.

Malaria natnak hi tuan tein thei dingah thisen zohter lohli a tul ih zamrang tein tuamhlawm lohli a tul. Malaria natnak hrangah si tam pi a um ih a hmandan a bangaw lo. Si ei tikah Sibawi pawl ih ei ding an ti zat kha kim tein ei tengteng ding. Malaria natnak a neileuhleuhtu pawl cu an taksa ihsin tuartheinak a tam vivo.

Malaria nat khamnak a phunphun a um. Cu pawl cu Mikeu ih keu lo dingin sinfen baan sau le bawngbi sau hruk, Mikeu khamnak si hman, si thawn ciahmi thopuan sungih ih ti pawl an si. Mikeu karh lo dingin khaw sungah Mikeu thahnak si kahmi DDT tla an hmang theu. Malaria nat khamnak si hi hmankel hman ringring ah cun Mikeu pawl in an tuar thei vivo thlang ruangah a phunphun thleng ih hman a tul.

7.2. TB (*Tuberculosis*)

TB nat cu a si kim tein ei ih thin sau zetih tuamhlawm a si ah cun a damtheimi nat a si. TB nat nei ding a zumawtu cu khaak tha tein a zohter hnu-ah TB nat hrik a nei ngaingai a si le Sibawi pawl ih pekdan vekin si kim tein ei theh ding a si. TB si kim tein a ilotu cu si ih neh nawn lo le a damtheinawnlomi TB a cang ding a si.

TB nat khamnak hrangah hmaisai bik ah nauhak lai ihsin nat kham si dawh ding. TB mina pawl ih khaak le an hmanmi thilri, sinfen le an umnak khaan pawl kha ralring zetin thianfainak tuahsak ding. TB mina pawl kiangah nauhak hruai lo ding. TB si kha a tuul lo piin ei lo ding. A tulngaingaimi pawl lawng in ei ding a si. TB natnak thu tam piin mipi pawl hnenah sim ding a si.

7.3. Thinthling

Thinthling nat suaktertu bik cu Hepatitis Virus (HV) timi nathrik phun an si. Hi mi nathrik hi phun (6) in an then. Cui pawl tla cu;

- (a) Hepatitis A virus (HAV)
- (b) Hepatitis B virus (HBV)
- (c) Hepatitis C virus (HCV)
- (d) Hepatitis D virus (HDV)
- (e) Hepatitis E virus (HEV)
- (f) Hepatitis G virus (HGV) timi pawl an si.

Thinthling nat neitu pawl cu an tak malte a sa, an lu tla malte a na, an khur thei, an tha a ze, an taksa a thop, an rawl eika a thaw lo, an luak a suak theu, an zun a dum deuh ih an taksa a ai-re thei a si. A tlun lamih nat pawl suak lo in khal thin a siatsuah thei thotho. Nathrik a luh hnu caan rei pi tiang a natnak suak lohli lo in a thupaw ringring thei fawn. Kan ram sungih a tambikmi thinthling nat cu Hepatitis B virus le Hepatitis C ruangih a cangmi thinthling nat hi a si.

7.4. Hepatitis B

Hepatitis B nathrik cu kan ei-in le thisen ihsin kan suanaw tam bik. A rei tikah cun thin car le thin cancer natnak a ra cang thei. Thin car le thin cancer natnak ih a can hnu-ah cun a damsai thei nawn lo. Kan umnak ASEAN ram pawl ah Hepatitis B nat ruangah kum tin minung thawngzahnih an thi ringring a si.

Nat khamawkdan tha bik cu Hepatitis B nat kham si tlamtling tein dawt ding. Thisen thun tulnak a um a si le HBV nathrik ummi thisen thun pang lo ding. A thiangaizetmi si dawhnaq thim hman ding, hmai hnulnak puan, le ha thuaqnak vek pawl kha nat neitu pawl thawn caan rei pi hmantlang lo ding.

8. TIRAWL TUAH ṬHATDAN

Kan Chinmi pawl ih ti le rawl tla hi; thazang cahnak, taksa ṭhatnak, le harhdamnak hrang ṭha tam pi an um. A tuahdan le a eidan thiam kan sam. Cun, veikhat ih tam tuk ei hnakin, a tawkfang teih ei hi pumpi hrangah khal a ṭha.

8.1. Tha umnak ti le rawl

Fangcang buh, laifang buh, fangtlor buh, sangvut, vainim. kawlhra le aalu tla an si. Taksa ṭhatnak le ṭhanlennak: Sasen, arsa, ngasa, cawhnawi, mehnawi, behrum, bete, be tintian, busul, arti, rampai ti tla an si.

8.2. Harhdamnak pawl

Hnahhring, hangrah, hnahnun, banhlaa tla an si. Aihre Rong a neimi mungla sen hi thitha a cakter, mai le hnahnun in ‘thin’ a cahter. Kawlhang, sunhlu, thurthei, hai le thurban, lingmaw le dawhlei tla hi tha an um hleiah damnak an si. Hanghnah hangrah ei tam hi sunglam khal a ṭha. Sungpih a mal. Buh le sa lawng ei hi sung a fek ih damlonak sawn a si Cuihrangah ti le rawl tla hi a khiing rual teih ei a ṭha. Phunkhat lawng tam pi ei hi a ṭha lo. Cun, kan ei-inmi a suak tam deuh a si le tirawl ṭha an si lo tinak a si. Kan pum a song ih thlisia (*voih-a thu*) a tam khal le thitha ah an feh lo tinak a si.

Tui ṭumah cun vainim tuah le eidan kan ruattlang pei. Kan Chin ram ah vainim ci tam pi a um. Lothlawh lam ih ṭuanvo nei pawl in nimtlor le QPM timi ‘Quality Protein Maize’ tla in laksak. Cun, nim-aire tla an si. A hawng khawh in ei ṭheu seh la, kawlfang hnakin a ṭha sawn. A rawh, a kan le a hawng thawi’ ei a si le pumpi a pa ṭheh ih pumpi hma tla neih a olte.

8.3. Denvar-Ṭhiahvar

A hawng khawh ih tisop ih ei hi a ṭha zet. Asinain caan a la deuh. Denvar-atkhat in hi cawhnawi hnakin a ṭha sawn. Arsa, voksa tit le cawsaruh thawi’ ei thei tla ah cun a ṭha sinsin. Hanghnah tin le, pe le be tla thawi’ suan khal a ṭha thocho. Cun, Rev. Thang Tin Sum ih in zirhmi vutzam thawi’ a hawngkhoh ih ei tla hi a ṭha. Atu khal ah kan hmang rero lai. Cini thawi’ uam ih ei tla hi a ṭha sinsin.

8.4. Vainim note tuahdan

Ṭhenkhat in vainim note kha a paw thawi' tar dingin, tisa so sungah minit pathum lole panga lai an ciah hnu-ah an phocar, lole an taar. Mihrek cun an nuai ṭheh hnu-ah hmin deuh lo in an suang ih an phoṭang. Ṭhenkhat cun peibung lole uukang in a kang ih a phoṭang. Cule an duh caan ah a hawng kok ko an deeng ih an eisal. A thaw ih tha khal a um. Sa, pe, be, busul le raṭhe thawi' suan tla khal a ṭha.

8.5. Vainim pum ei

Anote a pum ih ei khal hi a ṭha. Na in a rawh ih ei hi cu cip te ih ṭhialta lo le a ṭha lo. Nuaithlong hnu-ih suan, lole a pawkeng ih ei hi a ṭha ve.

8.6. Vainim sang

Vainim kha a hawng tel lo in dipvut ko deen hnu-ah sang bang ih ei a theih. Duh le cini le thanthling rawi ih buah khal a ngah thotho.

8.7. Vainim kan

Vainim kan hi amah lawng kang in ei lo seh la a ṭha. Cuhnakin denvut hnu-ah banhla lole thanthling (ṭhangiah) thawi' rawi ih ei hi a ṭha sawn. Ziangahtile kanmi a hawng hi pumpi in a rial thei lo ih damlonak a si.

8.8. Vainim cindan

Chin daan ih ciin hi a ṭha tawk lo. Ram cangkang ah cun khapkhat hlat in, a tlartlar in an ciing. Tlarkhat le tlarkhat dawngthum an hlaat aw. A cang thei a si le ahnah dai-aw lo ih ciin a ṭha. Cun, an lak thloh khal a ol ih a suak khal a ṭha. Cule vainim lakah thil dang cing lo seh la a ṭha sinsin. Sim ram ah hin ṭoruah hmuak in Satuah (*March*) le Fangno (*April*) thla thok hrawngah an ciing ṭheu. Ṭoruah a sur lo le an nonsal. Tidai peek thei ah cun a ṭha thotho. Zolam ah cun Satuah (*March*) thla in ciin an thok ṭheu. Ram cangkang bangin ciing seh la, cule vainim laak ṭheh tikah a ko (*kung*) tla kha dawm hrangah ṭha tein ret seh la hmai kum hrangah a ṭha sinsin Kan in le ei, kan thlaici cindan thleng thei hi nunsauak le cangkannak lamzin pakhat asi ve. Ram dang vaih hnakin mai' ramte tuaṭṭhat le mai neihiami eithiam, zirso hi ram duh fa-nau ziaza ṭha a si sawn.

Tuah ding:

01. Vainim rawh le kan ei a ṭha maw?
02. Vainim ei hi ningzah ding a si maw?
03. Vainim a hawng thawi ei a ṭhatnak sim hnik aw.

9 . MIKHUAL, SUAMHMANG LE RAAL TUM BIK CAWM PUTARPA

Khuahlan laiah Siangpahrang pakhat a rak um. Aram sungih nunkhuasak le khurkhua theih a duh. Cule nikhat cu ram haal dingin senpi vantlang bangin, lamcaw a fuun ih a pok. Khua tam nawn a paltheh hnu-ah, a baang thlang ih khua pakhat ah a cambang. Khuataw lamih pitar le putar tei' inn ah a vung riak. Pitar cu kum 70 lai a si ih putar cu kum 80 lenglo a si. Umpi an nei nawn lo. An fale pawl inntlei an suak theh zo. Cutikah putar pa cu a ti thei tawk te in hna a ÷uan hniaphno ih pitar nu'n tirawl a zalhsak theu. Kuak fawp lo, zu in lo, mi ÷angtha a si ruangah a harhdam zet. Fanau nei lo le umpi nei lo ih an hna÷uan cu mikhual pa'n a hmuh tikah lamhar zet le thinpem zetin a um. Putar pa le ÷ong mal, pitar le tlok tam; an remcang ko pam. Ninga lai a caam hnu-ah tlun a cu thlang ih zankhat cu mikhual pa cun, putar pa kha zanvar thu a sut. An thusuhawkmi cu hi ti in a si.

Mikhualpa cun, "Ka pa! Na kum le a tam; rei pi nung ding le na si fawn lo. Nanmah nupa te lawng nan si fawn; Ziangahso hi tluk lawmman ih hna na ÷uan?" ti ah a suut. Putar pa in, "Ka fa! Mikhual, suamhmang le ral cawmnak ah pan teh maw!" ti in a letsal. Mikhual pa cu a mang a bang tuk ih putar pa cu a mit thep lo in a zoh keukeu. Cule a um thei nawn lo ih, "Ka pa! Hiti rori ih surhan kian lo le niling sensa lakah mikhual, suamhmang le ral cawm ding ih hna ka ÷uan, na timi cu fiang tein i sim law!" ti ah a ti.

Cule putar pa cun, "Ka fa! Mikhual ka timi cu ka fa le panga an si, fapa pahnih le fanu pathum ka nei, tu le fa tla hleinga ka nei zo, kumhleiriat, kumkul lenglo ciar ka rak cawm hngai. Asinain atu tiang i cawmtu an um lo. An pipu le an nirang, le an sungkhat cawm ah an hlawh a pelh. Ka van a sia aw! Cun, an neih lo caan ah in ra diil; an fa le thawn an ra ei theu. Cu lawng si hrih hlah; an duhmi an labet lai. Samsal ti khal um dah hlah, Nu le pa ti pan cu kan rak peek ko. Fa le hrangah sian lo kan nei lo. An duhmi an ngah le an ei biangbiang cun mai' inn ciar le khua ciar ah an tlungsal. Cuihrangah mikhual ka tihngainak a si", ti in thinsau tein a letsal. Mikhualpa cun, "Ka lung a awi tuk! Asile suamhmang na ti mi teh!" ti in a sut. Putarpa cun, 'Suamhmang ka timi cu, mai'÷uan le bom ti le um lo; Ti le rawl te hman misondahlotu, lal le khuabawi pawl; duh tik caan ih siah ra khongtu, ngunkhuai ra hlam theu ih, 'Kan nei hrih lo" ti pang hman ih, a hro ih mihro; a dehthat mizal pawl kha lo ziang!' ti in a let. Mikhualpa cu phuhrungaw nawn le mithmai sia nawn in a um. Cule a mithmai a hun remsal ih, "Asile ral na timi teh?" ti in a sut lala. Putarpa cun, "Ral ka timi cu ka nupi hi lo ziang maw! Nupi le pasal hi rual tha bik, nu le pa, ÷a le farnu bangtuk kan si caan a um ko. Si ding hrimhrim khal kan si. Asinain duhhamnak le zutvatnak kan neih ziozi pang ah cun ral tum bik ah kan cang thei.

Miphun, mimawhthluk le tlohciar kan hman theu sapbai lai. Thinhar caan ah hnemtu tha bik kan si na in, aisuah caan ah raal siava kan si cio ko. Cuihrangah raal ka tinak a si. Cubetbetah nu le in mi ih thil an daw ih, hni le puan tla an duh cun, sunsun zanzan in mi an ngeen. Tuahsak thei lo le, zalhsak theilo le mi an hro. An ngoltau. Hnatuan bang caan le dam lo caan ah cun, simrel ding ziang um maw, Tawhawk a si ko. Cu khal cu pianphung a si ko.” ti in sau nawnin a let.

Mikhualpa cun, “Ka pu ka lung a awi tuk. Kei hi nan Siangphahrang ka si. Na thu simmi hi ka tlangsuak upa, mifim pawl ka polh ding. Zo khal sim hrimhrim hlah. Na sim le ka lo that ding. Cun, atu hi nan cawmawknak ah sui tangka thawngkhat ka lo then. Rei pi a lo daih ding”, a ti ih zaan thim ah an thuruah an baang. Athaizing khuavang hlanah mikhualpa cu a rak tlung hlo. An nu cun, “Mikhual hlolak. Lungawi thusim te hman thiam lo”, ti in tlok phah in meisa a muah rero. Putarpa cu siim deuh ih a ih ruangah tho thei lo in a zau ruahri men. An nu a tlok tam tuk ih a celh nawn lo. Cunah bang thlang seh a ti ih, sui tangka pakhat a peek, “Heh! Na duhduh va lei law!” a ti. An nu cu lungawi le aipuang in a zuanghlo.

Siangphahrangpai’ tlangsuak pawl cu, cu laifangah cun thusuhmi let thei ding in an zuam ciamco. An theih le rank kai ding le laksawng ngah ding an si. An lak ih mi tawkhrok bik cu “Kan Siangphahrang mualmi in a mahte ziang thei ta hlah’. Mi ih simmi a si ko ding”, a ti ih khua tin ah a vaak. Netabikah cun a va theingah ih pitar kha sui tangka thawngnih ka lo pe ding a va ti. Cucun pitar cun, an pai nunnak ziang siar lo in a rak simtheh.

Reiloteah ralkap an ra ih putarpa cu Siangphahrangpai’ hmai-ah an suaipi. Siangphahrangpa cun, “Putarpa, ziangah na sim? Thih na thih lo maw?” a ti. Putarpa cun, “Bawipa! ka lo sim zo ko. Kan nu in sunsun zanzan ih i suh ruangah ka celh lo ih ka sim. “Mi dang sim hlah,’ka ti na in a duhhamnak in a neh ih, sui thawngnih duh ah a sim a si ko. Na duh le i that si pei cu. Hi loziang raal tum bik cawm ka si, ka lo ti kha”, ti in a let. Siangphahrangpa cu, “Ha ha! Ka pu! Mifim tak na si. Nupi hi raal, pasal khal raal kan si thei na timi ka zum lo ih keimai fialmi a si. Na tawk! Ka lo that lo ding. Na nunsung nan nu thawn keimah ka lo cawm ding”, a ti. Cucun putarpa cu a thawpi a sua hlumhlo ih, “Bawipa! Ka lung a awi, na nun sau hram seh! a ti ih, upatnak a hun pek.

Tuah ding:

01. Nupi le pasal hi ziang ti in kan zohtonaw ding?
02. Fanau pawl ih tuanvo hi ziang a si?
03. ‘Mipa lungruh nunau thuduh’ timi hi a dik theh maw? Na ruahdan sim ve aw.

10. INFORMATION TECHNOLOGY (IT) THU

IT timi cu computer hmanh ih thuthanawknak, thuhla zingzawinak, a tulmi thil le thu remkhawmnak, thansoternak, tumtahmi tha te nei ih tuanpehnak, le felfai zetih khawkhan lairelnak a si ti ah Information Technology Association of America (ITAA) in simfiangnak a tuah. IT thawn a pehkaiawmi hnatuan thupi bik pawl cu electric tha thawn a nung ih a cangvaimi computer hmandan, computer sungih retmi program pawl thlengton, khum le reet, kilhim, a sung ummi thu pawl felfai zetih hoiheron le zohthat, le simthan le theiher tulmi thu pawl kha tha teih tawlrel ti pawl tla an si.

A ngaingai ah cun IT in ram kau pi a huap. IT timi ih hnatuan cun thuhla tam pi, kiil ih kip in a sihpehtonawmi thuhla pawl khum le retkhawm ih remcang zetih remkhawm, cule thuhla kimcang zetih lakkhawmmi le khawlkhawmmi pawl thanawknak ti pawl a huap fawn. Cui tlunah, computer sungih cet thilri (*hardware*) tuahthat, pehtlaihawknak tha tein sihpehtonawknak, thuhla le program khawlkhawmmi pawl remcang zetih remkhawm, le computer hnatuannak zate parih tha zetih khuakhan lairel hna pawl a huaptel thluh.

IT timi thu ah computer le thuhla thanawknak le pehhlaihawknak thu lam ih tidan thiamnak (*technologies*) pawl komaw in a suakmi tongfang le hmin a si. Cucu Mirang tong in "Information Technology" or "infotech" ti ah an ti. IT thu thawn pehparaw in kum 1981 November thla ah Michigan ih ummi Jim Domsic cun san thar kawhdan a suahpi ih IT hnatuannak ih tulsammi thuhla hawl tahrat ih lakkhawmmi le retkhumkhawmmi pawl a remcang thei tawkih remthat le tawlrel (*data processing*) hnatuan a si ti ah a ti.

Tuah ding:

1. IT timi ih sullam ziang a si?
2. Jim Domsic in IT hnatuannak hi ziang hnatuan tiin a ko?
3. IT hnatuannak na theih zat in sim aw.
